

ТРЕЋИ ДЕО

*БОРБЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ИСТОЧНЕ
СРБИЈЕ*

(1. септембар -15. октобар 1944.)

Прва глава
БОРБЕ СА НЕМЦИМА НА КОМУНИКАЦИЈИ
АЛЕКСИНАЦ—НИШ

ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА КРАЈЕМ ЛЕТА
И ПОЧЕТКОМ ЈЕСЕНИ

У снажном продору преко Буковине јединице 2. и 3. украјинског фронта Црвене армије избиле су на румунску границу и 24. августа избациле румунску,^{28^} а 9. септембра и фашистичку бугарску армију из Хитлеровог савезништва, док су предњи делови 3. украјинског фронта 6. септембра заузели Турн Северин и избили на југословенско-румунску границу — на Дунав.^{281^}

У таквој ситуацији Врховни командант НОВ и ПОЈ отпутовао је 21. септембра 1944. године у Москву да би се са совјетским представницима договорио о заједничким дејствима Народноослободилачке војске и јединица Црвене армије.^{282^}

280) У прегледу дејстава потчињених јединица војноуправног команданта Југоистока (Армијска група »Србије«) за период од 23. августа до 4. новембра 1944. године о томе пише: »Капитулација Румуније од 23.8. из темеља изменила ситуацију у политичком и војном погледу...« (36 НОР, 1/ХН, док. 168).

281) 36 НОР, 1/12, док. 37 и 174; Архив ВИИ, к. 183, рег. бр. 3/1.

282) Суштина тог споразума била је да Национални комитет и Врховни командант НОВ и ПОЈ ради обостраних интереса и садејства јединица НОВЈ и Црвене армије одобре привремени улазак совјетских трупа у Југославију, с тим да се после извршења оперативног задатка повуку. (Владимир Дедијер, Јосип Броз Тито, прилози за биографију, Култура, Загреб, 1955, стр. 383—385.

После неуспеха немачких, бугарских и квислиншких снага да у топличко-јабланичкој операцији и у источној Србији униште главнину НОВ и ПО Србије, немачка Врховна команда није могла да успостави чврст фронт на линији: Дунав—Тимок—гребен Старе планине и јужно од реке Нишаве према Македонији, јер су у његовој позадини нагло нарастале јединице НОВЈ, од којих су 6. септембра формирана два корпуса: 13. корпус (22, 24. и 46. НО дивизија) на простору између Ибра, Западне Мораве, Нишаве и Пчиње и 14. корпус (23, 25. и 45. НО дивизија) у источној Србији,^{283^} док је средином септембра преко Шумадије дејствовала 1. армијска оперативна група НОВЈ ка Београду и у долини Велике Мораве.^{284^} Оваквим распоредом и дејством јединица НОВЈ у Србији запретила је опасност немачкој Групи армија »Е« у Грчкој, односно њиховом извлачењу долином Мораве ка Београду.^{285j}

Декларација Шубашићеве владе од 8. августа 1944. и изјава председника НКОЈ-а маршала Тита од 17. августа 1944. године, којом су позвани сви они који су се налазили у непријатељским формацијама да приступе НОВЈ, имале су великог одјека. Посебно је четничким командантима тешко пао указ краља Петра II од 25. августа 1944. о одузимању команде Дражи Михаиловићу и признавању маршала Тита за »јединог вођу југословенских снага отпора«. Тиме је задан одлучан ударац четничком покрету и на међународном плану.^{28^}

Четничке вође у источној Србији нашле су се пред алтернативом како даље поступити. Неки су одмах потражили преговоре са штабовима НОВЈ. Међу првима је био Бора Станисављевић, командант четничког »Ју-

283) У штаб 14. корпуса НОВЈ тада су постављени: пуковник Радивоје Јовановић Брадоња, командант, потпуковник Радисав Недељковић Раја, политички комесар и потпуковник Светислав Татарац Гале, начелник штаба. (36 НОР, 1/11, док. 63, 93 и 175).

284) »Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945«, књ. 2, (II изд.), стр. 274—303).

285) 36 НОР, ХН/4, док. 168.

286) »Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945«, стр. 338—341; 36 НОР, 1/11, док. 48.

ришног кориуса источне Србије». Он је 25. августа преко свог курира и писма затражио преговоре са штабом 23. НОУ дивизије за 27. август у Јошаници, али се на преговорима није појавио.²⁸⁷ Само недељу дана касније бивши командант операција четничких снага у источној Србији и командант Крајинског корпуса Велимир Пилетић издао је летак у коме је позвао народ Тимочке крајине да се припреми за дочек »браће Руса«, а он се 6. септембра пребацио у Румунију и предао црвеноармејцима.²⁸⁸ Истовремено је и командант четничког Чегарског корпуса, Мирко Ђирковић затражио сагласност од четничког команданта за Србију за преговоре са штабовима 23. и 25. НО дивизије, а 14. септембра обратио се писмом команданту снага Народноослободилачке војске на десној обали Нишаве и изразио спремност да поступи у духу Наредбе Врховног штаба НОВ и ПОЈ.²⁸⁹

Међутим, до преговора није дошло, иако су команданти НОВ били спремни да их прихвате. Вероватно да је на даљи став четника према народноослободилачком покрету утицала изјава шефа војне мисије САД пуковника Роберта Мак Даула, који се већ тада налазио у четничкој ВК, о којој је четнички Централни национални комитет расправљао у августу и септембру. Према информацији четничке ВК, Мак Даул их је уверавао да ће имати подршке савезника, али треба да придобију народ и да истрају у борби.²⁹⁰

287) 36 НОР, 1/11, док. 34, 70 и 93; 1/12, док. 11.

288) Иваи Глигоријевић, Девета српска ударна бригада, стр. 144.

289) Архив ВИИ, фонд ДМ, рег. бр. С-В-16694/1 и к. 100, рег. бр. 21/1.

290) Архив ВИИ, фонд ДМ, к. 55, рег. бр. 12/2; Радиограм бр. 20—26 четничке ВК од 23. септембра 1944. У наредби бр. 52 команданта Млавског четничког корпуса за 21. септембар 1944. године пише: »Нашу постојаност убедљиво учвршћује и америчка војна мисија која је од 26. августа код генерала Михањловића. Она јасно потврђује да у игри политичкој која се међу савезницима одиграва, Америка има одређени став, који у даном моменту има да изиђе на пуно видело...« (Архив ВИИ, фонд ДМ, к. 11, рег. бр. 20/11).

ПОКРЕТ ПРЕМА НИШУ И НАПАД НА НЕМАЧКУ КОЛОНУ

Четници ДМ у источној Србији, иако је још увек било извесних сумњи у то,²⁹¹Ј нису више представљали значајнију снагу која би се могла озбиљно супротставити јединицама НОВЈ. У прилог томе говори и одлука штаба 23. НОУ дивизије, после разбијања четничких корпуса на Буковику и Кучају, о нападу на окупаторско-квислиншке гарнизоне у Сокобањи и Бољевцу.

У то време стигло је обавештење²⁹²⁻¹ Главног штаба Србије да се у Бугарској очекују промене и да се одмах приступи блокирању окупаторских гарнизона, а штабови бугарских јединица позову на преговоре за вођење заједничке борбе против Немаца, те уколико одбију сарадњу с НОВЈ да се одмах разоружају, градови поседну и преузме власт. Штабу 23. НОУ дивизије је наређено да са истим задатком усмери своја дејства ка Нишу.

У вези са поменутиим наређењем Главног штаба Србије штабови 23. и 25. дивизије су одлучили да 25. дивизија поседне положаје Ртањ—Слемен—Девица и обезбеди привремени аеродром и Сокобању од упада непријатеља, а 23. дивизија да одмах крене ка Нишу.²⁹³^

Двадесет деветог августа у 14.00 часова отпочео је покрет, усиљеним маршем, свих јединица 23. НОУ дивизије ка Нишу: 7. бригада се из села Трговишта пребацила на простор села Гојмановца—Приковца и Попшице; 9. бригада је из села Трубаревца извршила покрет на простор села Доњи Крупац, Бели Брег и Катун, а 14. бригада са штабом дивизије је из рејона Врмца—Јошаница и преко Сокобање стигла сутрадан на сектор села Рсовац, Горњи Крупац и Врело.²⁹⁴^ Одмах после доласка на одређену просторију бригаде су организоване извиђање непријатеља.

Непријатељске снаге на сектору Ниша биле су врло јаке. Поред Фелдкомандантуре 809, у граду се налазио

291) 36 НОР, 1/11, док. 88.

292) 36 НОР, 1/11, док. 48, 70 и 177.

293) 36 НОР, 1/11, док. 79 и 84.

294) Исто.

део снага немачког 1. полнцијског пука и изванстан број мањих јединица за обезбеђење војних објеката. Исто-ремено, преко Лесковца, Ниша и Алексинца ка Београду су се повлачили предњи делови из састава немачке Групе армија »Е« из Грчке, те се један део тих снага затекао на сектору Ниша.^{295^}

У Нишу се тада налазио и штаб бугарског 1. окупационог корпуса (делом у Нишкој Бањи) и штаб бугарске 22. пешадијске дивизије (63. пук у Нишу, 66. у Белој паланци). У самом граду и на положајима око Ниша налазило се око 5.000 војника.^{296^} Поред ових снага, у Ниш су пристизале и друге јединице овог корпуса које су 27. августа отпочеле са извлачењем из унутрашњости Србије на линији: Грделица—Лесковац—Ниш, а из Бугарске је хитно упућена 6. бугарска дивизија ка Јужној Морави ради прихватања ових јединица и омогућавања да се преко Пирота повуку у Бугарску. Поред ових, Бугари су тада имали и врло јаке посадне јединице на жељезничким пругама: Ниш—Београд,^{297^} Ниш—Прахово, Ниш—Пирот и Ниш—Скопље.

Двадесет трећа НОУ дивизија тада је имала око 2.200 добро наоружаних бораца. Од тешког пешадиј-

295) У наређењу немачког команданта Југоистока од 3. сеитембра 1944. године Првој брдској дивизији за хапшење ужег штаба бугарског 1. окупационог корпуса у Нишу и штабова 22, 27. и 6. пешадијске дивизије, стајало је и ово: »Специјална команда Тудериан' у Нишу потчињава се за локалне задатке, с тим да и поред тога, у року од 4 часа буде спремна за покрет. Извештај подноси сваких 6 часова«. (36 НОР, ХН/4, док. 123); о немачким снагама види и 36 НОР, 1/11, док. 11, стр. 11.

296) Према немачким подацима бугарски 1. окупациони корпус је имао 35 батаљона (36 НОР, ХН/4, док. 168). О његовом распореду види и Б. Митровски, др В. Глишић и Т. Ристовски, Бугарска војска у Југославији 1941—1945, стр. 49 и 126; »Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945«, књ. 2, стр. 287.

297) Уочи напада 14. бригаде на немачке и бугарске јединице на комуникацији Ниш—Алексинац, према упутствима штаба 23. дивизије, Велимир Костић Бајез и Бурџан Петровић Ика партијско-политички радници ОК КПЈ Ниша водили су преговоре са бугарском посадом на жељезничком мосту код Суповца о потреби заједничке борбе против Немаца и о рушењу моста. Међутим, Бугари су одбили било какву сарадњу са јединицама НОВ.

ског наоружања имала је шест минобацача 81 мм, 6 »џонбула«, један противколски топ 45 мм и три тешка митраљеза, као и око 25 противколских пушака. Поред тога, јединице су биле снабдевене нагазним минама и експлозивом.

Штаб 23. НОУ дивизије дошао је до закључка да су немачке снаге прилично јаке на сектору Ниша, а да се штаб бугарског 1. окупационог корпуса још увек није изјаснио о крајњим намерама. Стога је одлучио да у првој фази изврши јак притисак на спољну одбрану Ниша, а у другој, уколико Бугари прихвате његове услове за заједничку борбу против Немаца, нападне и сам град. Са тим циљем је 30. августа издао наређење 7. бригади да из рејона Грбавче—Лалинац изврши притисак на бугарске посадне јединице на комуникацијама Грамада—Сврљиг и придобије их за заједничку борбу, а потом да поруши мостове на комуникацијама; 9. бригади да се из рејона села Добрујевац—Катун пребаци на простор села Рујник—Бреница—Каменица са задатком да делом снага напада на спољну одбрану Ниша — на положаје Комрен—Виник—Доњи Матејевац и да успостави везу са бугарским јединицама око Ниша, те да о томе обавести штаб дивизије како би овај могао повести преговоре са њиховим штабом о заједничкој борби против немачких јединица. Покрет јединица из полазних рејона био је предвиђен најкасније до 11.00 часова истога дана.^{298*}

Четрнаеста бригада се са 1. и 2. батаљоном налазила у селу Врело, а са 3. и 4. батаљоном у Рсавцу, где је био и штаб дивизије. Према поменутом наређењу задатак бригаде био је да поседне доминантне тачке североисточно од друма Ниш—Алексинац, од села Чамурлије до Дражевца, да ватром из минобацача, противколских пушака, противколског топа 45 мм и митраљезима напада немачке јединице (колоне) на друму и да, по могућству, поруши железнички мост на Јужној Морави код села Суповца и мост на друму код Топонице, а са делом снага да са брда Кременац (к. 472) затвори друм Алексинац—Врело—Сврљиг. Са тим циљем

298) 36 НОР, 1/11, док. 84.

су 1. и 2. батаљои око 11.00 часова кренули из Врела и у иоидневним часовима стигли на простор Горње и Доње Пољине, а 3. и 4. батаљон су пошли из села Рсовца око 15.00 часова и предвече стигли у Веље Поље, с тим што је 3. батаљон оставио једну чету на брду Кременац. У овим местима су одржани зборови са народом, а потом су јединице 30/31. августа извршиле покрет према објектима напада: 4. батаљон је поставио заседе на косама између Бачевишта и села Дражевца, а лево према Трнави 3. батаљон (без једне чете); 1. батаљон (без 2. чете) са минерском групом посео је положаје од шуме Кочевине до Горње Топонице, а лево према Чамурлији 2. батаљон са задатком да штити леви бок бригаде из правца Ниша. У рејону к. 308 положаје је посела бригадна резерва (2. чета 1. батаљона), минобаци 81 мм и противколски топ. Са овим јединицама налазили су се командант и политички комесар бригаде.

Тридесет првог августа око 03.00 часа 1. батаљон и минерска група напали су немачку јединицу у Горњој Топоници. После краће борбе Немци су се под заштитом бугарске посаде из рејона железничког моста на Морави, код Суповца, повукли ка мосту.

Око пет часова ујутру једна немачка моторизована колона из Ниша успела је да се кроз ватру јединица НОВ пробије друмом до Топонице, где је била дочекана жестоком ватром 1. батаљона. Немачка артиљерија је јаком ватром подржавала нападе своје пешадије и јединице која је пристигла из рејона моста. Део ових немачких снага се пробио ка Алексинцу у намери да са тог правца угрози десни бок бригаде, али је код села Трнавe и Дражевца заустављен од 3. и 4. батаљона. Тако се на целом фронту Топоница—Дражевац распламсала тешка борба. Спречени да обухватним нападом постигну циљ, Немци су тежиште напада усредсредили на 1. батаљон, али су неколико њихових јуриша одбијени минобачком ватром и ватром 1. батаљона, као и делова 2. батаљона. У овим борбама се посебно истакла 1. чета 1. батаљона која је, како у ноћном нападу, тако и у току дана, при повлачењу осталих јединица 1. батаљона на

погодније положаје успешно одбијала немачке нападе 299) Око подне је дошло до обостраног предаха, што су батаљони 14. бригаде искористили за прегруписавање снага ради поновног напада.

Истог дана уследило је ново наређење штаба дивизије свим бригаама за напад који је требало да почне тачно у 22. часа и да се заврши до 04.00 часа 1. септембра, после чега би се јединице повупле са комуникација дубље у шуму, »најмање до 3 км«, јер ће »у вези споразума Тито—Черчил, од јутра 1. септембра савезничка авијација ... бомбардовати Ниш и комуникацију Ниш—Алексинац«³⁰⁰ Ј с тим што је наглашено: »Ово наређење важи за 14. бригаду која је сва на комуникацији,³⁰¹ а делом и за 9. бригаду, јер ће бити бомбардован и Комен«.

Тачно у одређено време јединице 14. бригаде су прешле у напад на делу Топоница—Дражевац, с тим што је 2. батаљон нападао немачку јединицу у рејону Топонице, а 1. батаљон је задржан у резерви бригаде.³⁰² И поред снажног притиска Немци су се упорно бранили. Нарочито је вођена жестока борба код Дражевца. У зору 1. септембра јединице 14. бригаде су се повукле са положаја на линију Попова глава—Паљина—Веље Поље, где су према наређењу штаба дивизије, а у вези са помешном директивом Главног штаба Србије, имале да изврше мобилизацију људства. Међутим, пре почетка рада комисије за мобилизацију у јединице 23. НОУ дивизије

299) 36 НОР, 1/11, док. 97 и 105; Ратне белешке — дневници Јована Митића и Војислава Дрљачића.

300) Још седамнаестог августа 1944. године Врховни командант НОВ и ПОЈ издао је директиву за рушење комуникација са циљем ометања прегруписања немачких снага које су имале задатак да образују нови фронт на источним границама Србије. »То је требало извести по одређеном плану, и у сагласности са дејствима савезничког ваздухопловства, нарочито у времену од 1. до 7. септембра...« (Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945« књ. 2, стр. 275.

301) 36 НОР, 1/11, док. 91.

302) Архив ВИИ, к. 1074, рег. бр. 8/1, Наређење штаба 14. НО бригаде од 31. августа 1944. године. То је први докуменат штаба ове бригаде. Вероватно да их је било и пре тога, али нису сачувани.

добровољно је ступило око 150 бораца, од којих 50 у 14. бригаду. Добровољни одзив како у поменутиим селима тако и у осталим селима из околине Ниша био је велики.^{303^} Рад комисије био је затим усмерен на мобилизацију коња за потребе коморе.

У дводневним борбама јединице 14. бригаде избациле су из строја 140 немачких војника, уништиле око десет камиона уз сопствене губитке од пет погинулих и осам рањених, међу којима је био и командир 1. чете 1. батаљона Владимир Младеновић Гига.

Са положаја Комрен—Доњи Матејевац 9. бригада је вршила притисак на спољну одбрану Ниша и у дводневним борбама заробила четири Немца, запленила један камион, пет спалила, порушила бренички мост и железничку пругу дужине око 3 км.³⁰⁴⁾ Истовремено, 7. бригада је на железничкој прузи и друму Грамада—Сврљиг—Нишевац порушила неколико пропуста и део железничке пруге, ослободила Сврљиг и блокирала бугарску посаду која се повукла у бункере и зграде.^{30^}

303) Извештавајући о томе Главни штаб НОВ и ПО Србије Љубодрог Бурић је 1. септембра 1944. године, поред осталог, писао: »Од Ниша до Сокобање из свих села пристижу добровољци. Вечерас стиже 600. Могућности попуне и стварања нових јединица велике... Елеменат око Алексинца и Ниша борбен. Данас у борби са Немцима имали неколико мртвих, 5 т. рањених. Јуришају на немачке банде.« (36 НОР, 1/11, док. 93).

304) 36 НОР, 1/11, док. 97 и 105; Иван Глигоријевић, Девета српска ударна бригада, стр. 138—140.

305) Архив ВИИ, к. 1070, фасцикла 5, Операцијски дневник штаба 7. НОУ бригаде.

Друга глава

ПРОДОР У ТИМОЧКУ КРАЈИНУ

Сазнавши да се 23. и 25. дивизија још налазе на просторији северно од Ниша, Врховни штаб НОВ и ПОЈ је крајем августа наредио Главном штабу НОВ и ПО Србије да се оне енергичније пробијају према Дунаву и Београду,^{30^} где још увек није било јачих јединица НОВ, а требало је прихватити људство које је било расположено за борбу, као и због успостављања народноослободилачке власти.

Радећи у духу поменутих наређења Врховног штаба и Главног штаба Србије, заменик команданта Љубодраг Бурић и први помоћник начелника Главног штаба Србије Радован Петровић, који су тада руководили операцијама у источној Србији, одлучили су да одмах рашчисте са бугарским јединицама на сектору Ниша, а затим да са поменутих дивизијама продру у Тимочку и Неготинску крајину, а преко Хомоља ка Дунаву. Новоформирану 45. НО дивизију требало је усмерити ка Параћину. При томе су имали у виду да, ако наступе тешкоће око заузимања градова у Тимочкој долини, дивизијска дејства усмере ка Пожаревцу.^{307^}

Немци су тада у северном делу источне Србије имали један пук Руског заштитног корпуса, 3. и 4. батаљон немачког 1. полицијског добровољачког пука и

306) »Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945«, књ. 2 (друго издање), стр. 288—290.

307) 36 НОР, 1/11, док, 93.

извесне јединице Команде Бора за обезбеђење рудника бакра у Бору (део поменутих снага и један одред СДС налазио се у Зајечару).³⁰⁸ На обезбеђењу комуникације Пожаревац—Петровац—Жагубица, са штабом у Пожаревцу, налазио се 4. пук СДК и један одред СДС; за обезбеђење пловидбе на Дунаву имали су Бердапски одред у Бердапу, формиран од морнара из раније Црно-морске флоте; у Доњем Милановцу један посадни и један ландесшицен батаљон и два монитора;³⁰⁹ у Костолцу један рударски батаљон. Остаци четничких јединица имали су следећи распоред: Млавски корпус на простору Петровац—Сиге—Деспотовац; Тимочки корпус око Зајечара (Лубница—Звездан—Николичево—Вражогрнац) и »Јуришни четнички корпус источне Србије« на простору Мутница—Криви Вир—Бољевац.³¹⁰

Све поменуте немачке и квислиншке снаге ускоро су стављене под команду Борбене групе »Фишер« (Piszser)³¹¹ и употребљене са осталим придошлим немачким снагама за спречавање продора јединица Црвене армије преко Дунава и Тимока у источну Србију и за борбу против јединица 14. корпуса НОВЈ.

РАЗОРУЖАВАЊЕ БУГАРА

Након доласка јединица 23. НОУ дивизије на сектор Ниша штабу бугарског 1. окупационог корпуса у Нишу била су, једно за другим, упућена два писма којима је позвана бугарска војска да се заједно са НОВЈ бори против Немачког Рајха. На прво писмо лично је

308) »Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945«, књ. 2, стр. 287—290; 36 НОР, ХН/4, док. 167, Преглед дејстава потчињених јединица војноуправног команданта Југоистока од 23. августа до 4. новембра 1944. године; Војноисторијски гласник бр. 3/1953, стр. 93, Немачке снаге на територији Југославије у току НОР 1944.

309) 36 НОР, ХИ/4, док. 125, наређење војноуправног команданта Југоистока од 7. септембра 1944. године.

310) Архив ВИИ, фонд ДМ, к. 100, рег. бр. 18/2, Извештај штаба Јуришног корпуса источне Србије од 10. септембра 1944. године.

311) 36 НОР, ХН/4, док. 125.

одговорио иачелиик штаба корпуса, нагласивши да се неће борити против Немаца, а ни против НОВЈ, већ да им је једино циљ да се врате у Бугарску.^{312^} Исти став имале су и команде бугарских јединица на сектору Ниша и на железничкој станици Грамада и у Сврљигу, које су већ биле блокиране, али су одбиле да положе оружје.

У вези са оваквим држањем окупаторских бугарских команди и могућности да их Немци разоружају, као што се то ускоро и догодило када су неке њихове јединице разоружане а изванредан број официра ухапшен,^{313^} штаб 23. НОУ дивизије је, у вези са најновијом директивом Главног штаба НОВ и ПО за Србију, издао 1. септембра иаређење^{314^} штабовима бригада да се одмах, уколико Бугари и даље буду одбијали постављене услове, приступи разоружавању њихових јединица, а потом да се тежиште дејства пренесе ка Књажевцу.

После прихватања нових руководилаца пристиглих из Главног штаба Србије,^{315^} 14. бригада је из рејона Палјине и Веље Поља у 20.00 часова извршила покрет преко Кравља и 2. септембра стигла у Плужину, а 3. батаљон је продужио за Палилулу, сврљишки срез. У Плужину је тада стигао и штаб 23. НОУ дивизије.

Штаб 3. батаљона 14. бригаде је, након доласка на простор Палилуле, позвао бугарску посаду јачине једне чете да се придружи снагама НОВЈ у борби против немачке војске или да положи оружје. Команда ове чете је покушала са одуговлачењем преговора. Међутим, штаб 3. батаљона је био енергичан и на њих отворио ватру из пушака и пушкомитраљеза. Бугари су пружили јак отпор, па је на захтев штаба 3. батаљона из Плужине хитно упућена 2. чета 1. батаљона са бацачем »дон-булк«. У међувремену на железничкој станици у Палилули предали су се Бугари, али се њихов један вод повукао у бункер и тунел према Сврљигу, одакле је пру-

312) 36 НОР 1/11, док. 93, Извештај заменика команданта Главног штаба НОВ и ПО Србије од 1. септембра 1944. године.

313) »Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945«, књ. 2, стр. 287—290, 36 НОР, ХН/4, док. 168.

314) 36 НОР, 1/11, док. 97.

315) Ратне белешке — дневник Војислава Дрљачића.

Трећи батаљон при ослобођењу села Палилула, сврглишки срез, септембра 1944.

жао отпор све до 9.00 часова 3. септембра, када се предао 2. чети. Том приликом су заробљена 54 бугарска окупаторска војника, док су четири погинула. Известан број је ипак успео да побегне, и то са дела пруге према Књажевцу. Тада су заплена три пушкомитраљеза »шарац«, око 45 пушака, 15.000-метака и друга војна опрема. Бугарским војницима су остављене личне ствари. За овај успех 3. батаљон је похваљен истог дана (2. септембра) од штаба 23. НОУ дивизије.³¹⁶⁾

Истовремено је 7. бригада разоружала посаду бугарске окупационе војске у Сврљигу и на Грамади. Укупно је заробљено 170 војника и три официра и заплена једна хаубица 105 мм, 140 пушака, седам пушкомитраљеза »шарац«, два тешка митраљеза, више муниције и остала војна опрема.^{317) ^}

316) Архив ВИИ, к. 1067, рег. бр. 33/3, к. 1074/1, рег. бр. 17/1 и 36 НОР, 1/11, док. 105.

317) 36 НОР, 1/11, док. 97 и 105 и 1/12, док. 174.

У рејону Трговншта (сокобањски срез) новоформирана 45. НО дивизија је 7/8. септембра присилила 3.000 војника бугарске окупационе војске да положи оружје. Од разоружаних бугарских војника тада је формиран један добровољачки батаљон, један радни батаљон за оправку путева, а 2.500 војника је спроведено до југословенско-бугарске границе.^{318^}

Догађаји су показали да је однос бугарске окупаторске војске према НОВЈ у источној Србији све до капитулације остао непријатељски. Њихови официри, па и војници, енергично су одбијали предлоге штабова јединица НОВ за заједничку борбу против немачког Вермахта. У ствари, чинили су огромне напоре да се силом пробију у Бугарску, често пљачкајући уз пут народна добра. Многим њиховим јединицама је пошло за руком да се извуку, док је један број био присиљен да положи оружје.^{319^}

ПОПУНА КАДРОМ ИЗ ПРОЛЕТЕРСКИХ ЈЕДИНИЦА

Услед великог прилива нових бораца и формирања нових јединица штаб 23. НОУ дивизије се обратио Главном штабу Србије за изванредан број војних и политичких руководиоца. Тако су 1. септембра 1944. године преко ОК КПЈ Ниша тражени руководиоци стигли на Каменички вис, од којих је 18 додељено 14. бригади. Били су предвиђени за следеће положаје: један заменик коман-

318) 36 НОР, 1/12, док. 175; Драгољуб Мирчетић, Сокобања и околина у НОБ, стр. 172.

319) О ставу бугарских штабова, а посебно штаба бугарског 1. окупационог корпуса у Нишу, убедљиво говори извештај заменика Главног штаба НОВ и ПО Србије од 1. септембра 1944. године у коме се, поред осталог, каже:

»Покушавали смо и јединице су долазиле у везу са мањим групама Бугара, али они не пристају да се туку са Немцима, а неће ни са нама, већ хоће само да се повуку за Бугарску, а у Нишу очекују прикупљање осталих њихових снага.« (36 НОР, 1/11, док. 93);

У операцијском дневнику Главног штаба Србије за 31. август пише: »На свим секторима став Бугара исти: — Неће борбу ни са ким: воде борбу против сваког ко их омета у одласку за Бугарску.« (36 НОР, 1/11, док. 175.

данта бригаде, четири команданта батаљона, три политичка комесара (помоћника) батаљона, пет командира чета, један политички комесар чете, један обавештајни официр бригаде, један интендант бригаде и два санитарска референта (у бригади и батаљону). То су били припадници 2. пролетерске и 4. пролетерске (црногорске) бригаде, крајишких бригада 5. НОУ дивизије и источнобосанских бригада.^{32^}

Доласком нових руководиоца дошло је до извесне реорганизације штаба бригаде, штабова батаљона и команди чета.

У штабу 14. бригаде Јован Митић Борђе, командант, Војислав Дрљачић Драган, политички комесар и Миливоје С. Дрљевић Мићука, начелник штаба остали су и даље на својим дужностима, а постављени су: Војин Н. Јовановић за заменика команданта, Душан В. Витас Павле за помоћника политичког комесара, Милан Крагуљ за обавештајног официра и Етелка Лазар за санитарског референта бригаде.

Истовремено, наредбом штаба 23. НОУ дивизије од 3. септембра 1944. године у штабовима батаљона 14. бригаде постављени су:

— у штаб 1. батаљона: Миле Радовић за команданта, Дервиш Пашић за политичког комесара, Буро Красуља Кордунац (до тада командант) за заменика команданта и Саво Н. Баковић за помоћника политичког комесара;

— у штаб 2. батаљона: Љубо Вељић за команданта, Митар Радача за политичког комесара, Чедомир Ј. Цветковић за заменика команданта и Станко С. Остојић за помоћника политичког комесара;

— у штаб 3. батаљона: Милан Радујко за команданта, Миливоје Антић за политичког комесара, Милаи Кајс Зоран за заменика команданта и Живко Лукић за помоћника политичког комесара;

320) Архив ВИИ, к. 1068, рег. бр. 11/1, 12/1, 13/1, 14/1, 15/1 и 16/1, одлуке и наређење Главног штаба НОВ и ПО Србије од 24. и 25. августа 1944. године.

— у штаб 4. батаљона: Јован Радун за команданта, Милан Лазић за иолитичког комесара, Ранко Костић Иво за заменика команданта и Милан Голубовић за помоћника политичког комесара.^{321^}

У командама чета је такође дошло до извесних промена и попуне новим руководиоцима, па је штаб бригаде поставио:

— у 1. батаљону: за командира 1. чете Крсту Маретића, а за политичког комесара Јована Прицу Јоцу, а у 2. чети Петка Луковића за политичког комесара;

— у 2. батаљону: за омладинског руководиоца батаљона Светомира Љубисављевића Свету, за командира 3. чете Душана Шпадијера, за политичког комесара 2. чете Александра Кајганића;

— у 3. батаљону: за командира 1. чете Петра Вујовића, а за помоћника комесара 3. чете Гојка Лазаревића.

У командама чета 4. батаљона, због одласка неколико другова на терен, дошло је до већих промена и нових постављења:

— за омладинског руководиоца батаљона Радомир Николић Коле;

— у команди 1. чете: Раде Добрић за командира, Будимир Љешевић за политичког комесара и Стеван А. Митић за помоћника политичког комесара;

— у команди 2. чете: Живојин Н. Митровић за командира, Јован Д. Чукић за политичког комесара и Живојин С. Милић Танаско за помоћника политичког комесара;

— у команди 3. чете (Руска) Александар С. Дамјановић за командира, 20. септембра заменио га Раде Жикић Ратко, Григориј Каваленко (Рус) за заменика командира, Миленко С. Николајевић за политичког комесара и Коста Вановић за помоћника политичког комесара.

Двадесет петог августа у команди чете пратећих оруђа штаба бригаде постављени су: Миодраг М. Јовановић Наход за командира (3. септембра заменио га Милисав Д. Радојевић), Драгутин М. Краљевић за поли-

³²¹⁾ Архив ВИИ, к. 1071/А, рег. бр. 8/1 и к. 1068, рег. бр. 22/1.

тичког комесара и Раде С. Јовановић Пилот за помоћника политичког комесара.^{322^}

Штаб 14. бригаде је, у вези с упутствима и наређењима Главног штаба Србије и штаба 23. НОУ дивизије, приступио организовању извиђачке и обавештајне службе, па је својом наредбом од 4. септембра 1944. године поставио обавештајне официре при штабовима батаљона: у 1. батаљону Мирка Влаховића (крајем септембра заменио га Светозар Тодоровић), у 2. батаљону Радомира Милојевића Каначила^{324^} (18. септембра заменио га Богдан Ремета), у 3. батаљону Димитрија Јелачића Миту и у 4. батаљону Љубишу Јончића Црног.

За непосредно обезбеђење штаба бригаде и извршавање курирских задатака формиран је 9. септембра 1944. године коњички вод јачине 15 бораца (11. септембра ушао у састав Коњичког ескадрона дивизије).^{324^} У другој половини септембра формиран је Пратећи вод штаба бригаде јачине 20 бораца.^{324^} У команди вода били су: Петко Д. Петровић, командир и Мирко Д. Недић, политички делегат.

Истовремено су постављени и позадински органи штаба бригаде:

За помоћника интенданта бригаде Павле Вучетић³²⁶, а наредбом штаба 14. бригаде бр. 68 од 18. септембра 1944. године за интенданта бригаде постављен је Божидар Митић, за његовог првог помоћника Драгољуб Мијалковић, а за другог помоћника Бранислав М. Поповић Браико.^{327^}

322) Архив ВИИ, к. 1068, рег. бр. 25/1, 25/4 и 39/4 и к. 1074/1, рег. бр. 14/1, Спискови војних и политичких руководиоца Штаба 14. бригаде од 11. и 24. септембра 1944. године.

323) Према наредби штаба 14. бригаде бр. 63 од 18. септембра 1944. Радомир Милојевић Каначил је постављен (прекомандован) за обавештајног официра 1. батаљона где је остао неколико дана (Архив ВИИ, к. 1074/1, рег. бр. 22/1 и 28/1).

324) Према извештају политичког комесара 14. корпуса НОВЈ од 30. септембра 1944. године ескадрон је имао 50 људи (Архив ВИИ, к. 631, рег. бр. 1/4).

325) Архив ВИИ, к. 1071, рег. бр. 11/1, к. 1074, рег. бр. 8/5; 36 НОР, 1/15, док. 173.

326) Архив ВИИ, к. 1068, рег. бр. 15/1.

327) Архив ВИИ, к. 1074/1, рег. бр. 31/1, 28/1 и к. 1068, рег.

Наредбом штаба 14. бригаде бр. 63 од 18. септембра 1944. године за шефа наоружања бригаде постављен је Мирко Влаховић.

За командира коморе постављен је Буро Суботин, а за политичког комесара Драгомир Пешић Мужа.

За управника болнице постављен је др Никола Семса.

У команди Болничке чете 26. августа постављени су: Алекса Р. Косовац за командира (1. септембра заменио га Јордан Љ. Живковић), Милан Ј. Никитовић за политичког комесара.^{328^}

За помоћнике санитетских референата батаљона постављени су: у 1. батаљону Михаило Р. Израил, у 2. батаљону Милена Вучковић, у 3. батаљону Јулија Белтрам (15. октобра прекомандована у болницу 14. корпуса) и у 4. батаљону Станислава Јакић (погинула 9. октобра 1944).

Истовремено када и бригадне формиране су и батаљонске интендантуре. Оне су у свом саставу имале радне водове од два одељења: интендантских потреба и муницијско и шест товарно-запрежних коња. При штабовима батаљона оформљени су економати, који су располагали са 2—3 коња за пренос казана и осталог прибора за кување хране. Економате су, зависно од ситуације и других потреба, имале и стрељачке чете.^{329j}

Са формирањем интендантура уведени су и обавезни резервни оброци хране (1—2 оброка), а према потреби и суви оброк.^{330j}

За интенданте батаљона тада су постављени: у 1. батаљону Душан Ж. Борђевић, у 2. батаљону Родољуб А. Стевановић Лоци, у 3. батаљону Влада Стојановић и у 4. батаљону Раде Јовановић Уча.

Са формирањем позадинских јединица и установа 14. бригада је прешла на нов начин снабдевања и исхра-

328) Исто.

329) Архив ВИИ, к. 1074/1, рег. бр. 2/8 и 4/8, Наређење штаба 23. НОУ дивизије од 22. августа 1944. године.

330) Архив ВИИ, к. 1078, рег. бр. 2/8, Упутство Главног штаба НОВ и ПО Србије од 1. августа и к. 1074/1, рег. бр. 5/8, Упутство економског одељења истог штаба од 27. августа 1944. године.

не. Снабдевање храном се и даље организовало преко органа народне власти, а храна је спремана у јединицама. Осим тога, у комори је увек било резервне муниције и оружја. Тиме се доста постигло на учвршћењу унутрашње дисциплине, повећању борбене спремности и способности јединица за дуже самостално дејство.

Попуна штабова и команди старим и искусним војним и политичким руководиоцима било је знатно појачање за младу 14. бригаду. Нове старешине наишле су иа врло срдачан пријем, како код бораца тако и старешина бригаде. Своје знање и искуство из војнострукног, као и партијско-политичког рада нови руководиоци су са посебним залагањем преносили на младе борце 14. бригаде. Таквим узајамним односима бораца и старешина створена је јединствена целина која је допринела великом успеху бригаде у наредним борбама.

Прелазом на нову формацију и организацију јединица бригаде учињен је значајан корак напред у оспособљавању бригаде као целине за предстојећа дејства у наредним операцијама.

ОСЛОБОБЕЊЕ ЗАЈЕЧАРА

Трећег септембра у селу Плужини, срез сврљишки, било је врло живо. Курири штаба дивизије журили су ка штабовима бригада и обратно. Руководиоци из пролетерских бригада добили су распоред и кренули у своје јединице. Штаб 23. НОУ дивизије, у духу примљених директива, форсирао је покрет бригада ка Књажевцу: 9. бригада је са сектора код Ниша стигла у рејон села Драинца и Миљковца и истога дана, увече, као десна колона наставила покрет преко села Мучибабе и Кренте да би сутрадан стигла у рејон села Жлна и Црвeња. 331; 7 бригада са хаубицом 105 мм и ПК топом 45 мм, као средња колона, кренула је увече са простора Сврљига и Драинца и преко Миљковица и Сврљишке Топле стигла у Васил, а сутрадан у зору њени делови су ушли у Књажевац без борбе. Око 10.00 часова истога

331) 36 НОР, 1/12, док. 136.

дана из правца Сврљига наишла је немачка моторизована колона са неколико тенкова, која је без задржавања и борбе отишла у правцу Зајечара.^{332^} Изненађени делови 7. бригаде нису реаговали.

Четрнаеста бригада са штабом дивизије и руководиоцима из ГШ Србије и заробљеним бугарским војницима (око 200) кренула је истога дана око 20.00 часова са простора села Плужине и Вараши ка Васиљу као лева колона дивизије. У току марша, негде у близини Варничког врха, четници су из заседе отворили ватру на колону, а потом су нестали. Заробљени бугарски војници, тежећи да искористе овај моменат, почели су да беже на све стране. Трећа чета 1. батаљона, која их је спроводила, једва је успела да их поново окупи.^{333^} Покрет је одмах настављен и у јутарњим часовима бригада је стигла на простор села Васиљ, Балановац и Грезна. Штаб бригаде се сместио у Балановцу, а штаб дивизије у Васиљу.

Избијањем јединица 23. дивизије у рејон Црвење—Књажевац—Васиљ први део задатка био је успешно извршен. Седма бригада је дошла до извесног плена, а њеним јединицама се предало 59 мобилисаних четника Књажевачког корпуса и добровољно се прикључили јединицама НОВ.^{334^} Преостали делови четничких јединица повлачили су се без икаквог отпора према Старој планини, Зајечару и Бољевцу. У току дана главнина 7. бри-

332) Немогуће је тачно утврдити о којој се немачкој јединици ради. У Нишу се 3. септембра налазила немачка специјална команда »Гудериан« и одобрено је немачком команданту 1. брдске дивизије да је може употребити за локалне борбе највише четири часа. Тада су се из Бугарске повлачиле немачке јединице Борбене групе »Шнекербургер« за одбрану Дунава и Баната (36 НОР, ХИ/4, док. 123—125).

333) Све заробљене Бугаре, међу којима и три официра, штаб 23. дивизије је 5. септембра пустио да се врате у Бугарску, док је хаубичко одељ. (десетак Бугара) задржано још неко време. Бугари упућени у Бугарску задржали су своје униформе и ранчеве са личним стварима. Када су се приближили граници на неколико км, почели су да пљачкају сељаке, одузимали волове и коње са колима, одећу, ситну стоку и све што им је пало до руке. Сазнавши за пљачку Бугара, штаб дивизије је брзо реаговао са једном четом која је спасла извесну опљачкану имовину. (36 НОР, 1/И, док. 175 и Архив ВИИ, к. 1067, рег. бр. 23-12/3).

334) Архив ВИИ, к. 1070, фасцикла 5.

гаде померена је према Зајечару ка простор села Штипина и Валевац, а 9. бригада је привучена на периферију Књажевца. Обе бригаде су уз помоћ месног становништва рушиле комуникације према Зајечару, Пироту и Сврљигу.^{335^}

Штаб дивизије је са интендантуром, екипом за културно-просветну делатност, дивизијском болницом и хируршком екипом, Пратећом четом дивизије, одељењем хаубица 105 мм (Бугари), ПК топом и осталим позадинским деловима у 18.00 часова истога дана стигао у село Штипина, док је 14. бригада остала на истом простору са обезбеђењима према Белом Потоку и Бољевцу. Тога дана су новопостављени штабови батаљона одржали састанке са командама чета ради ближег упознавања људства и сагледавања борбене спремности јединица. Истовремено су помоћници политичких комесара батаљона на састанцима партијских ћелија у четама разматрали њихово организационо стање. Том приликом су члановима КПЈ као основни задаци постављени пријем нових другова и формирање партијских ћелија у свим четама. Истога дана из састава 4. батаљона изашло је око 100 бораца бившег Бољевачког партизанског батаљона са Миодрагом Којићем, командантом батаљона, ради обнављања ове јединице за дејства на терену.

Овај први успех у наступању ка Дунаву, као и објава рата Совјетског Савеза фашистичкој Бугарској 5. септембра подстакли су штаб дивизије да брже и смело ради на остваривању директиве Главног штаба Србије.^{336^} Зато је већ истога дана донео одлуку за напад на Зајечар.^{337^}

Истовремено је и 25. НО дивизија предузела наступање на северо и преко Злата 11. септембра избила на Дунав код Доњег Милановца.^{338^}

335) 36 НОР, 1/11, док. 106.

336) 36 НОР, 1/12, док. 11.

337) Војноисторијски гласник бр. 5/1956, генерал-мајор Миладин Ивановић, Борбе за Зајечар, септембра 1944. године.

338) 36 НОР, 1/11, док. 129; 1/12, док. 13 и 28, и 1/13, док. 4; Архив ВИИ, фонд ДМ, к. 100, рег. бр. 18/2.

Оставивши 4. батаљон 9. бригаде у Књажевцу са задатком да затвори правце ка Сврљигу и Пироту и тиме обезбеди дивизију од изненадног напада с леђа, све јединице 23. НОУ дивизије су сутрадан, 5. септембра ујутро, отпочеле са наступањем према Зајечару:³³⁹⁾

— 9. бригада јачине 900 људи, са три батаљона, као десна колона извршила је покрет у 6.00 часова из Књажевца главном магистралом ка Зајечару и предвече стигла на простор села Вратарнице и рудника Аврамице,³⁴⁰⁾

— 7. бригада и штаб дивизије, око 8.00 часова, кренула из рејона села Штипина и преко села Равна и Дебелица стигла поподне у село Врбицу;³⁴¹⁾

— 14. бригада јачине 820 бораца извршила је покрет у 6.00 часова из рејона Васиља и Балановца и преко Кожеља у поподневним часовима стигла са 1. и 2. батаљоном у село Горња Бела Река, а са 3. и 4. батаљоном, четом пратећих оруђа, бригадном болницом и штабом бригаде у село Мариновац.³⁴²⁾

На достигнутој линији: Вратарница—Заграће (7. бригада се задржала у Врбици)—Мариновац био је предвиђен одмор бригада од 3 до 4 часа. Предвече истог дана стигло је наређење 14. бригади да батаљони из Горње Беле Реке изврше напад на четнике у селу Лесковац. Пошто су се четници повукли неколико часова раније, то су 1. и 2. батаљон ушли у Лесковац без борбе.

Наступање свих јединица 23. НОУ дивизије према Зајечару прошло је без додира са четницима који су бежали ка Зајечару. Са поменуте линије бригаде су одмах упутиле јаче извиђачке делове ка Зајечару, Вршкој чуки, Бољевцу и другим правцима, а са мештанима је рушена железничка пруга и други објекти на њој као и друму Ниш—Зајечар.

О непријатељским снагама у Зајечару мало се знало. Подаци су, углавном, прикупљени од мештана прк-

339) 36 НОР, 1/11, док. 113.

340) 36 НОР, 1/12, док. 136.

341) Архив ВИИ, к. 1070, фасцикла 5.

342) Архив ВИИ, к. 1067, рег. бр. 23-12/3, Извештај штаба 14. НО бригаде од 24. септембра 1944. године.

стиглих из Зајечара. Због тога је штаб дивизије у својим наређењима од 4. и 5. септембра захтевао да јачи извиђачки делови прикупљају податке о непријатељу и посебно нагласио штабовима бригада »препоручити самоиницијативу својим јединицама за овладавање Зајечаром«. ³⁴³ Ово је значило да није требало чекати посебна наређења за напад на Зајечар, већ да према ситуацији могу прећи из покрета у напад. Међутим, штаб дивизије ипак је на основу расположивих података закључио да се у самом Зајечару налазе следеће непријатељске снаге: »Немаца 400, љотићеваца један батаљон, 600 до 800, недићеваца — Поречки одред — 50 људи, Пољске страже 100 људи, граничара 70 људи. ³⁴⁴ У болници у Зајечару тада се налазио повећи број рањених и болесних Немаца и један број четника. ³⁴⁵ Тешко је утврдити њихово тачно бројно стање, али свакако их је било више него што су приказани. У Зајечару се тада налазио 4. батаљон немачког 1. полицијског пука. ³⁴⁶

Четничке снаге јачине око 3.000 људи налазиле су се ван града, и то: у рејону Лубнице једна бригада Тимочког четничког корпуса, у Николичеву Борска четничка бригада са командантом Тимочког четничког корпуса, а у ширем рејону Бољевца »Јуришни четнички корпус источне Србије« (састава: Иванковачки корпус, Великоморавска, Тимочка, Крајинска и Млавска ³⁴⁷ јуришна бригада и јуришни одред Ресавског корпуса). Шестог септембра командант Тимочког корпуса је из

343) 36 НОР, 1/11, док. 113, 122.

344) Исто; Заробљеници су иосле борбе изјавили да је у Зајечару било око 1.500 Немаца, 800 љотићеваца и 200 припадника СДС. (Архив ВИИ, к. 1068, рег. бр. 24/1 и 36 НОР, 1/12, док. 174).

345) Према извештају команданта Југоистока за период август—новембар 1944. Немци су тада евакуисали 1.200 својих рањеника из Зајечара у Бор и даље. (36 НОР, ХН/4, док. 168); 36 НОР, 1/11, док. 88 и 175; Архив ВИИ, фонд ДМ, к. 127, рег. бр. 4/15.

346) Војноисторијски гласник бр. 4/1956. стр. 20, Војин Поповић, Продор јединица Главног штаба Србије за источну Србију (мај—јул 1944).

347) Према допису четничке команде среза параћинског од 12. августа 1944. године Млавска бригада је имала 380 људи. (Архив ВИИ, фонд ДМ, к. 60, рег. бр. 31/2).

Николичева јавио штабу Јуришног корпуса да су партизани напали Зајечар и да Немци и батаљон љотићевског СДК воде борбу на Краљевици и Белом брегу због чега је захтевао да се Јуришни корпус хитно пребаци у рејон Николичева. Истога дана у 16.00 часова Јуришни корпус је, оставивши Тимочку бригаду у рејону Бољевца, отишао у наређеном правцу, где је стигао сутрадан у 5.00 часова на брдо Копита (5 км северозападно од Николичева).^{348^}

Пошто се после заузимања Књажевца није могло рачунати на постизање изненађења, било је сасвим реално да ће непријатељ бранити Зајечар и са истурених положаја село Грљан—Шљивар—Лубница са ослоном на брдо Краљевицу одакле се очекивао најјачи отпор. Имајући у виду ове могућности непријатеља, штаб 23. НОУ дивизије се одлучио да обухватом са истока и севера и нападом преко Краљевице с југа једновремено са свим јединицама продре у град, с тим што је наглашено да се бригаде делом својих снага обезбеде од изненадног напада из правца Бора, Неготина и Ниша.

Шестог септембра у 9.00 часова бригаде 23. НОУ дивизије су из рејона Вратарница—Врбица—Лесковац у батаљонским колонама кренуле у напад.^{349^}

Девета бригада (без 4. батаљона — остао у Књажевцу — и 1. чете 3. батаљона која је остављена у Вратарничком теснацу) наступала је друмом ка Грљану. Њен 2. батаљон (упућен дан раније) око 23.00 часа напао је Немце чија је јачина износила око 100 војника. Немци су из бункера пружили снажан отпор, а ускоро из Зајечара им је упућена помоћ која се сукобила са четом 2. батаљона која се налазила према Зајечару. У таквој ситуацији штаб бригаде је у борбу убацио и 1. батаљон. После жестоке борбе Немци су се у току ноћи повукли у Зајечар. Не наилазећи на отпор, батаљони 9. бригаде су исте ноћи стигли до Великог Извора, одакле су сутрадан напали Зајечар. У овој борби Немци

348) Архив ВИИ, фонд ДМ, к. 100, рег. бр. 18/2, Извештај штаба Јуришног четничког корпуса од 10. септембра 1944. п> дине.

349) 36 НОР, 1/11, док. 122 и 136.

су имали иет погиинулих и више рањених, а 9. бригада једног погинулог и четири рањена борца.^{350^}

Седма бригада (без 1. батаљона који се са хаубичким одељењем 105 мм и одељењем ПК топа 47 мм кретао са штабом дивизије) у наступању ка Зајечару прошла је кроз село Грлиште и око 11.00 часова стигла испред села Шљивар, где су је четници сачекали јаком ватром. Штаб бригаде је, без посебних припрема, убацио у борбу 3. и 4. батаљон, а 2. батаљон задржао у резерви. Борба је трајала до 14.00 часова, када су се четници повукли. Пошто су овладали Шљиваром, батаљони су у истом распореду отпочели напад на немачко-љотићевске положаје на Краљевици. Око 17.00 часова стигао је и 1. батаљон са артиљеријом, а штаб 7. бригаде је у борбу убацио и 2. батаљон.^{351^}

У предвиђеном времену за покрет 14. бригада је, као левокрилна колона дивизије, из рејона села Мариновац, Горња Бела Река и Лесковца продужила покрет ка Лубници и Звездану. Напред су иступили 1. и 2. батаљон са којим је био и заменик команданта бригаде Војин Јовановић, а за њима се кретала главнина бригаде. После избијања 1. и 2. батаљона на косе јужно од села Лубнице четници су из села и са Врпчјег брда отворили ватру на њих. Не чекајући посебно наређење, батаљони су прешли у напад. Штићени ватром са положаја на Врпчјем брду, из Лубнице су се повлачили остаци четничких јединица оставивши за собом магацин са храном и другом опремом у згради Команде места. Потом је настављено гоњење четника ка Звездану, с тим што је штаб 14. бригаде у борбу убацио и 3. батаљон у правцу развалине Гамзиграда, а 2. батаљон десно од њега.

Око 16.30 часова 1. батаљон је, после слабијег отпора четника, заузело Звездан и том приликом запленио два аутомобила, два мотоцикла, камион са храном и велике количине жита. Без задржавања у селу 1. батаљон је наставио гоњење четника преко брда Була и

350) 36 НОР, 1/12, док. 136.

351) Архив ВИИ, к. 1070, фасцикла 5.

Бачишта и иредвече стигао у рејон Белог брега (к. 236) где је сачекао нов задатак.

Други батаљон, који је нападао десно од 1. батаљона, после избијања на друм Зајечар—Звездан задржан је у том рејону где је приступио рушењу мостова на друму и железничкој прузи и кидању телефонских линија. Истовремено је заробио око 20 четника и прикупљао плен до доласка штаба бригаде. Потом је продужио друмом према Зајечару, где се повезао са 1. батаљоном на Белом брегу, посео полазне положаје за напад на левој обали Црног Тимока и приступио извињању реке и прилаза Зајечару.

Трећи батаљон је, гонећи четнике између села Звездана и села Гамзиграда заузео брдо Крварник, а потом продужио ка селу Николичево где је на брду Којилово (јужно од села) после краће и оштре борбе разбио Борску четничку бригаду и ушао у Николичево. Тога дана се у овом селу налазио командант Тимочког корпуса. Један број четника ове бригаде са својим командантом повукао се на брдо Копита (5 км северозападно од Николичева), где је сутрадан ушао у савгав Јуришног четничког корпуса источне Србије.

И у Николичеву четници су имали команду места, магацине са житом и другим намирницама. Том приликом 3. батаљон је заробио 40 четника, запленио око 60 пушака, један пушкомитраљез, 5.000 метака, шест коња и магацине са храном. У овој борби четници су имали и 30 погинулих^{352^}

Штаб 14. бригаде је са 4. батаљоном (1. и 2. чета око 80 бораца и Руска чета), четом пратећих оруђа и болничком четом око 18.00 часова 6. септембра стигао у Звездан и наредио да интендантура бригаде преузме плен од 2. батаљона, а жито да подели сиромашним породицама,³⁵³⁾ после чега се пребацио у рејон Лојза (5 км северозападно од Зајечара).

Пошто се упознао са ситуацијом, штаб бригаде је наредио да се батаљони прикупе на простору Лојза,

352) Ратне белешке Милнвоја Дрљевића, начелника штаба бригаде.

353) ВИГ бр. 5/1956, Миладин Ивановић, н.ч.

Бачиште (иредео) и брда Могила, са јачим обезбеђењем код Николичева и на Белом брегу, ради краћег предаха и поделе хране. Једну патролу са куриром Добровојем Благојевићем Челиком упутио је у село Шљивар, где је требало да буде штаб дивизије. Међутим, патрола се није вратила у предвиђено време, те је упутио и другу патролу. Не чекајући даље на везу са штабом дивизије, штаб 14. бригаде је, на основу наређења штаба дивизије од 6. септембра и своје процене, одлучио да у 2.00 часа 7. септембра са 1. и 2. батаљоном изврши напад на Зајечар на одсеку Железнички мост—Пивара са тежиштем напада на избочини Црног Тимока и Циглане, с тим што је остале снаге бригаде задржао на положају Могила—Була за обезбеђење из правца Бора.

У 22.00 часа 6. септембра јединице су у духу одлуке штаба бригаде приступиле поседању полазних положаја за напад:

— 2. батаљон је посео положаје у захвату друма Звездан—Зајечар код главне раскрснице са тежиштем напада у правцу железничке станице;

— 1. батаљон је посео Бели брег са тежиштем напада у захвату сеоског пута — дрвени мост (на Црном Тимоку)—Циглана;

— 3. батаљон је задржан на положајима Могила—Којилово са задатком да затвори правце који воде из Бора преко Вржогрнца и Николичева, обезбеђујући главне снаге с лећа за време напада на Зајечар;

— Руска чета је посела брдо Була и затворила правац Бор—Зајечар;

— резерва (4. батаљон и чета пратећих оруђа) у рејону Бачишта и Лојза са једним водом на Краварнику;

— командно место штаба бригаде на коси јужно од Могила.

На одсеку напада 14. бригаде постојале су две јаче природне препреке: Црни Тимок и канал, затим 3—5 армиранобетонских бункера око мостова, чији су прилази били заштићени жичаним препрекама. Поред ових, за одбрану су биле поседнуте Железничка станица, Млин, Пивара, Циглана и још неке зграде од тврдог

материјала. Из свих ових објеката били су добро брањени прилази граду са северне стране. Крајскомандантура у центру града била је такође осигурана бункерима. Те ноћи, 6/7. септембра, град је око река покрила густа магла.

Без директне везе са штабом дивизије и осталим бригадама батаљони 14. бригаде су у 2.00 часа после поноћи, користећи маглу око реке, прешли у напад на Зајечар.³⁵⁴⁾

Други батаљон је одмах после прелаза канала северно од Црног Тимока напао Немце на мосту западно од Железничке станице. Наишавши на врло јак отпор, штаб батаљона је упутио једну чету низводно која је заобишла мост и напала немачку посаду из позадине. После оштре борбе Немци су се повукли у Млин, Железничку станицу и суседне зграде и наставили са отпором. У међувремену се цео батаљон пребацио на десну обалу Црног Тимока и рашчлањен по четама и водовима наставио са нападима на бункере и утврђене зграде. За уништење појединих отпорних тачака биле су на лицу места формиране групе бомбаша потпомагане пушкомитраљеском ватром.

Истовремено је и 1. батаљон (без 2. чете, која је била у резерви) са Белог брега пошао у напад лево од 2. батаљона. Трећа чета је, користећи маглу, заузела дрвени мост према Циглани, а лево од ње у правцу Пиваре нападала је 1. чета која је, прегазивши Црни Тимок, успела да заузме прве зграде. Немци и љотићевци су из бункера, Циглане и других зграда покушавали да противнападом одбаце чете 1. батаљона натраг, али у томе нису успели, те се око поменутих објеката развила жестока борба.

Пошто се магла подигла око 8.00 часова, у борбу је убачена 2. чета 1. батаљона. Она се јуришем преко дрвеног моста пребацила до Циглане и са 3. четом, после снажног ватреног дејства, заузела Циглану и бункер. Немци су се повукли у оближње зграде и из њих тукли све прилазе који су водили ка центру града. Око

³⁵⁴⁾ Време за почетак напада узето је из извештаја штаба 14. бригаде (Архив ВИИ, к. 1074, рег. бр. 3/5).

9.00 часова 1. чета источно од Пиваре ухватила је везу са деловима 9. бригаде и у садејству са њима ликвидирала иоједина непријатељска упоришта на правцу ка Крајскокомандантури.

Командама чета било је наглашено да ће истовремено нападати и остале бригаде, и то: 7. бригада са југа преко Краљевице и 9. бригада са истока из правца Великог Извора ка центру града и Пивари, те да се са њиховим јединицама успостави веза ради садејства. Међутим, до непосредног садејства дошло је само са деловима 9. бригаде на левом крилу код 1. батаљона. Ова бригада је у напад кренула тек око 6.00 часова ујутро³⁵⁵⁻) и пробијајући се десним крилом уз Црни Тимок надирала ка Пивари. Други батаљон, као десно крило 14. бригаде, није имао везу са 7. бригадом, која је у току ноћи нападала непријатељске положаје на Краљевици, те је између њих остао непокривен велики међупростор.^{356^}

На одсеку 14. бригаде 1. и 2. батаљон су око 11.00 часова водили врло оштру борбу око Млина и суседних зграда. Пушкомитраљесци 2. и 3. чете 1. батаљона који су запосели бункер и Циглану (код дрвеног моста) снажном ватром су тукли немачка ватрена гнезда. Остали делови, 1. па и 2. батаљона освајали су зграду по зграду пробијајући се кроз баште, дворишта и зграде и избили на канал у граду. Том приликом пао је смртно рањен командир 3. чете 1. батаљона Живојин Павловић из села Делиграда код Ражња са још неколико другова.

Од раног јутра јединицама 1. и 2. батаљона придружили су се мештани. Они су пружили помоћ рањеницима, превијали их и износили из борбе. Појединци су се директно укључивали у састав јединица (водова и групе бораца) као водичи и показивачи непријатељских упоришта и ватрених тачака. Известан број омладинаца ступио је у јединице ослободилачке војске.

Немци су се упорно бранили користећи при томе и 2—3 тенка, којима су јурили са једног угроженог места

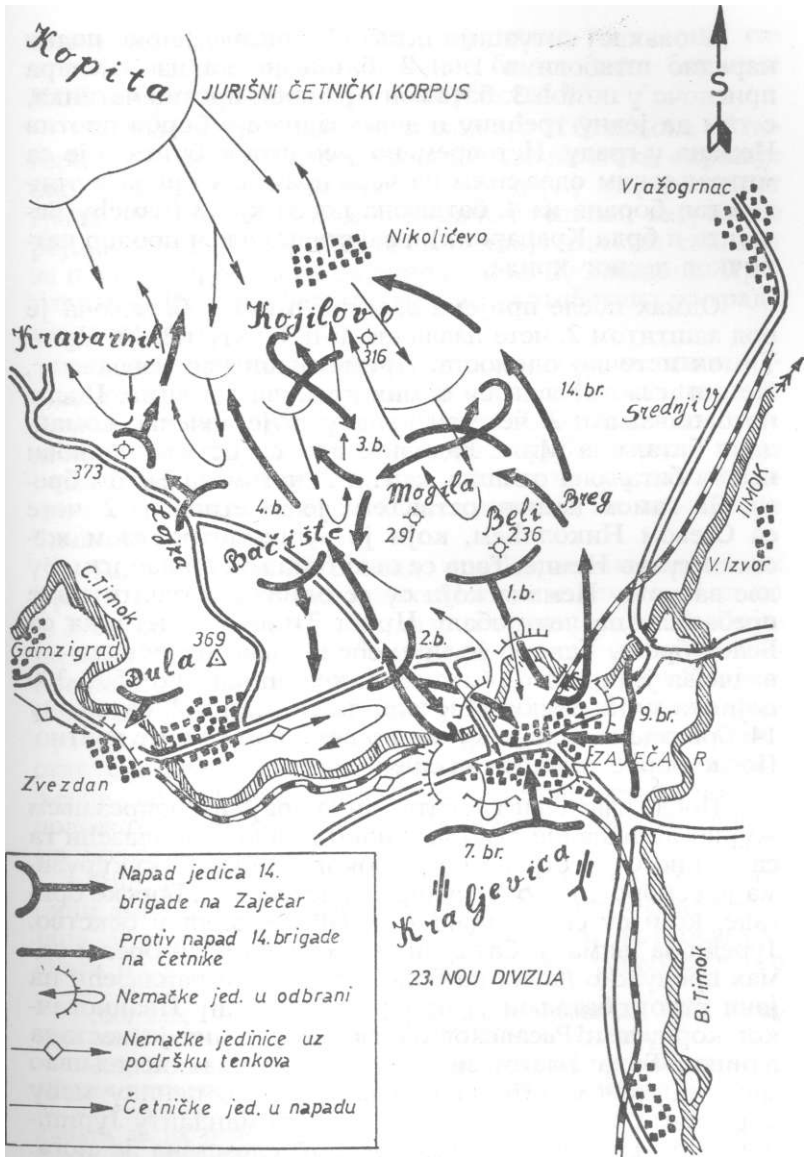
355) 36 НОР, 1/12. док. 136, Извештај штаба 9. НОУ бригаде од 24. септембра 1944. године.

356) Архив ВИИ, к. 1070, фасцикла 5.

на друго. Њихова иојава у првим часовима је деловала застрашујуће, нарочито на борце који нису имали искуства у борби с тенковима. Притисак 7. и 9. бригаде био је и даље врло јак, те су Немци снажно нападајући на одсеку 14. бригаде испољили намеру да се пробију ка Бору. Међутим, на сектору Николичево—Могила—Звездан код 3. батаљона и резерве 14. бригаде ситуација се нагло погоршала. Журећи у помоћ немачким и љотићевским снагама у Зајечару, Јуришни четнички корпус источне Србије је у 9.30 часова из рејона брда Копита са Млавском, Крајинском и Великоморавском јуришном бригадом и остацима Борске бригаде напао једну чету 3. батаљона у рејону Николичева и одбацио је према брду Могила. Охрабрен овим успехом, командант Јуришног четничког корпуса је у борбу убацио Иванковачки корпус у правцу брда Могила и отпочео напад на широком фронту скоро по целој дужини Содолске реке и Слечиног потока. У снажном налету Иванковачки корпус је успео да одбаци делове 3. батаљона са Могила ка Белом брегу и Бачишту, а Крајинска бригада, на десном крилу, надирала је из Слечиног потока ка коси северно од Лојза, док је Борска бригада (остаци) на левом крилу заузела безимене висове (5 км западно од Великог Извора).

Истовремено је из правца Бора друмом ка Звездану надирала немачка моторизована колона од седам тенкова, 12 камиона пешадије, јачине око 250 Немаца и руских белогардејаца.³⁵⁷ Из рејона брда Була ову колону је напала Руска чета 4. батаљона 14. бригаде, којој је у помоћ притекао и део чете пратећих оруђа. После оштре борбе тенкови су се пробили друмом ка Зајечару и стигли до моста на Црном Тимоку. Шест камиона је запаљено, пешадија је поскакала из камиона и одмах се развила за борбу. После оштре борбе на блиском одстојању Немци и белогардејци су потиснути према Гамзиграду, одакле су покушавали неколико пута да се противнападом пробију ка Зајечару.

³⁵⁷ Реч је о једном делу Борбене групе »Бор« (Архив ВИИ, НАВ-Т-311, ролна 193, снимак 273-4, Извештај команданта Југоистока од 7. септембра 1944. године; 36 НОР, 1/11, док. 175 и 1/12, док. 11 и 1/13, док. 4).

Ослобођење Зајечара 7. 9.1944.

У оваквој ситуацији штаб 14. бригаде је око подне наредио штабовима 1. и 2. батаљона да из Зајечара прискоче у помоћ 3. батаљону у борби против четника, с тим да једну трећину и даље задрже у борби против Немаца у граду. Истовремено, део штаба бригаде је са митраљеским одељењем из чете пратећих оруђа и тридесетак бораца из 4. батаљона посео к. 373 (између Ба-чишта и брда Краварник) и зауставио даљи продор четничког десног крила.

Одмах после пријема задатка штаб 1. батаљона је под заштитом 2. чете извлачио 1. и 3. чету газећи Црни Тимок источно од моста. Приметивши ово извлачење, Немци и љотићевци су одмах кренули за њима. После пребацивања и 2. чете на каналу ју је дочекао командант батаљона Миле Радовић, док су остали чланови штаба батаљона отишли са 1. и 3. четом ка Белом бре-гу. На самом каналу остављена је десетина из 2. чете са Стевом Николићем, који је пушкомитраљезом же-стоко тукао Немце. Тада се овај батаљон нашао између две ватре — Немаца који су се одмах иза заштитнице пребацили на леву обалу Црног Тимока и четника са Белог брега. Ускоро је примећена, лево од правца из-влачења јединица 1. батаљона, колона од око 250—300 војника у Шљивику. Мислећи да се ради о 2. батаљону 14. бригаде послат је курир по везу, али се није вратио. После борбе је наћен обешен.

После извлачења 1. батаљон је крајњим напрезањем журио да нападне лево четничко крило заобилазећи га са југоисточне стране од Дубоког потока. У кукурузи-ма је ускоро дошло до судара са четницима Борске бри-гаде, који су се, потпуно изненађени, дали у бекство. Јурећи за њима, 1. батаљон је избио на Бели брег и од-мах продужио напад на брдо Могила. Не наилазећи на јаки отпор, батаљон је продро у позадину Иванковач-ког корпуса и Ресавског одреда, код којих је настала паника. Бора Благојевић је из »џонбула« испаливао мину за мином, што је још више унело панику међу четницима. Од једног парчета мине команданту Јуриш-ног корпуса Бори Станисављевићу сломљена је нога. Остављен од четника, довукао се до једне појате и вла-

снику нудио кесу са златним фунтама да га овај сакрије, што је овај одбио. Да не би овао жив борцима НОВ у руке, извршио је самоубиство.³⁵⁸⁾

Истовремено, стање на положају 2. батаљона се погоршало. Док су његове чете водиле жестоке окршаје око Млина, покушавајући да продру у унутрашњост града, напали су их с лећа немачки тенкови ватром из рејона моста. Ово је био знак непријатељским снагама за почетак пробоја из Зајечара у правцу Звездана. Противнапад Немаца, белогардејаца и љотићеваца из града није се могао зауставити.

Садејствујући Немцима при пробоју, четници Јуришног корпуса су избили на косе јужно од предела Бачиште и брда Могила и напали 2. батаљон из позадине у лећа. Штаб батаљона, дејствујући у духу наређења штаба бригаде, оставио је једну чету у заштитници, а са две чете прешао у противнапад на четнике ка Бачишту.

Тако је борба 14. бригаде против четника на целом фронту од Белог брега преко Могила и Бачишта, па до к. 373 око 16.00 часова ушла у завршну фазу. Разбијањем борске бригаде и продором у позадину Иванковачког корпуса ка брду Могила, као и разбијањем Крајинске јуришне бригаде потпуно је разбијен Јуришни корпус источне Србије, чије су се бригаде у паничном бекству спасавале преко Николичева, брда Копита, Бољевца све до Кривога Вира, где су његови остаци посели положаје у рејону села Суваја затварајући правце према Бољевцу.³⁵⁹⁾

Још док су 1, 2. и 3. батаљон и делови 4. батаљона били ангажовани у борби против Немаца и белогардејаца, у рејону Звездана, део немачких и љотићевских снага из Зајечара, уз подршку тенкова, успео је да се

358) Код њега је тада нађено писмо штаба 23. НОУ дивизије од 25. августа за преговоре (36 НОР, 1/12, док. 11).

359) После борбе код Зајечара почеле су се распадати и последње четничке јединице у источној Србији. Присилно мобилисано људство је већином побегло. Претње четничких команданата да их поново врате нису помогле. Њихови корпуси су спали на 100—200 четника (Архив ВИИ, фонд ДМ, к. 100, рег. бр. 18/2 и 19/2, к. 59, рег. бр. 44/2, 48/2 и 8/3).

*Група заробљених Немаца у
Зајечару 7. септембра 1944. **

уз Црни Тимок пробије ка Звездану. Око 180 људи пошло је путем између Лојза и Бачишта на позадинске делове 14. бригаде (болница са рањеницима, интендантура и други приштапски делови). Део штаба бригаде, који се тог тренутка затекао у рејону Бачишта и руководио борбом против четника, хитно се пребацио у рејон Лојза и са комесаром бригаде и целокупним људством (куварима, болничарима и лакшим рањеницима) сачекао ову колону у заседи и на њу отворио митраљеску и пушчану ватру.

Како се још увек водила борба у рејону Лојза са Немцима који су напали из правца Бора, а свуда наоколо су одјекивали пуцњи, ова група Немаца, љотићеваца и белогардејаца схватила је да је окружена са свих страна и након краћег отпора прихватила позив на предају. Међутим, када су уочили да су снаге НОВ малобројне, неколико њих је покушало да бежи, али су тада пристигли у помоћ делови 4. батаљона и смирили заробљенике. Том приликом је заробљено и разоружано 147 Немаца, 97 љотићеваца и 22 недићевца.^{360^}

Нешто касније, после разбијања и протеривања четника преко Николичева, Руска чета и чета пратећих орућа су код Звездана и брда Буле разбиле и протерале делове Немаца и белогардејаца који су се под заштитом

³⁶⁰⁾ Архив ВИИ, к. 1074, рег. бр. 3/5, Извештај штаба 14. НО бригаде од 24. септембра 1944. године.

тенкова повлачили ка Бору. На бојишту је остало шест спаљених немачких камиона и око 40 погинулих непријатељских војника.

Отпор Немаца, белогардејаца, љотићеваца и четничких снага на читавом сектору 14. бригаде је, углавном, престао негде између 16.00 и 17.00 часова. До тада су јединице 14. бригаде заробиле: 177 Немаца и белогардејаца, 97 љотићеваца (добровољаца), 22 недићевца и 150 четника. Од наоружања и друге војне опреме је заплењено: око 350 пушака, два камиона, један путнички аутомобил, два мотоцикла, четири лака и два тешка митраљеза и осталог војног материјала и опреме.³⁶¹ Цени се да су на сектору 14. бригаде Немци и белогардејци имали око 200, љотићевци и недићевци око 100 и четирици 90 погинулих војника. Истовремено, јединице 14. бригаде имале су 12 погинулих (међу којима и Живојин Павловић из Делиграда, командир 3. чете 1. батаљона)³⁶² и 21 рањеног борца.

После престанка отпора Немаца и белогардејаца код Звездана и брда Була у Зајечару се и даље водила борба. Зато се командант 14. бригаде, који се тада налазио код Руске чете, одмах са једним делом бораца камионом пребацио у Зајечар и у рејону Железничке станице и Млина ухватио везу са деловима 1. и 2. батаљона, који су наступали ка центру града у сусрет јединицама 9. и 7. бригаде.

Борбе на секторима 7. и 9. бригаде почеле су да улазе у завршну фазу од оног часа када су батаљони 14. бригаде били усмерени против четника и немачких снага, које су надирале из правца Николичева и Бора. До тада су се Немци са доста успеха бранили. Око 10.00 часова противнападом су одбацили делове 9. бригаде који су продрли до Крајскокомандантуре, а око 12.00 часова и делове 7. бригаде чак до Расадника. Продор немачких тенкова из правца Бора преко Звездана у Зајечар (до моста на Црном Тимоку) и покушај да разбију

361) Исто.

362) Архив ВИИ, к. 1067, рег. бр. 23-12/3 и к. 1047/1, рег. бр. 1/1.

блокаду значио је упозорење немачким снагама за пробој у том правцу. После пада Крајскокомандантуре (узеле су је јединице 9. бригаде) Немци и остале љотићевско-недићевске снаге почеле су да се постепено повлаче са насипа железничке пруге ка центру града и у захвату Црног Тимока кроз међупростор између 7. и 14. бригаде у правцу Звездана и десном бочном колоном ка Бачишту. Тек тада су јединице 7. бригаде с југа преко Краљевице продрле у град и повезале се са деловима 9. бригаде, којима је око 16.00 часова стигла у помоћ и чета са положаја код Вратарнице. Немачки тенкови из рејона моста и посада из касарне су јаком ватром штитиле повлачење Немаца и њихових савезника и сарадника, који су бежећи оставили велики број погинулих на улицама Зајечара. Око 17.00 часова 7. септембра³⁶³; јуриши јединица 7. бригаде са југа, 9. бригаде са истока и делова 14. бригаде са севера ликвидирали су последња непријатељска упоришта у граду. Тако је, после окупације од 14. априла 1941. године (после три године, четири месеца и 23 дана окупације) ослобођен Зајечар.

Према извештајима штаба 23. НОУ дивизије од 11. и 28. септембра 1944. године дају се различити подаци о погинулим противничким војницима, па је тешко утврдити њихов тачан број.³⁶⁴ Постојећи извори говоре да је непријатељ имао од 200 до 370 погинулих и око 1.000 заробљених војника. Заплењена је, поред осталог, следећа опрема: 20 тешких митраљеза, око 20 лаких митраљеза, три минобацача, око 500 пушака, огромна количина пешадијске муниције и осталог ратног материјала. Према истим изворима губици јединица 23. НОУ дивизије у борбама за Зајечар износили су 24 погинула борца и 60 рањених. Међутим, они су знатно већи: 7. бригада 14 погинулих и 19 рањених, 9. бригада 12 погинулих и 59 рањених и 14. бригада 12 погинулих и 21

363) 36 НОР, 1/11, док. 175.

364) 36 НОР, 1/12, док. 11 и 174; Исто, 1/11, док. 175 и 1/13, док. 4.

рањеног борца. Укупно 23. НОУ дивизија је имала 38 погинулих и 99 рањених бораца и старешина.^{365^}

У ослобођеном Зајечару и даље је остао 2» батаљон 7. бригаде ради завођења реда. За привременог команданта гарнизона постављен је Душан Ковачевић Коле, помоћник политичког комесара исте бригаде (првоборац из Зајечара). Њему је у то време додељен извесан број старијих и политички искуснијих бораца из Зајечара и Тимочке крајине.^{366^} Они су одмах приступили успостављању народноослободилачке власти и других антифашистичких организација (НОО, НОФ, АФЖ и друге).

У току 7/8. септембра према наређењу штаба дивизије³⁶⁷⁾ бригаде су се разместили у рејоне одређене за одмор, и то: 7. бригада на простор Грлиште, Шљивар, Звездан и Гамзиград, 9. бригада у селима Вражогрнац и Рготина, док је 14. бригада 8. септембра у 9.00 часова заузела следећи распоред: 1. и 2. батаљон са штабом бригаде разместили су се у селу Николичево, 3. батаљон је запосео положаје на брду Копита и 4. батаљон у рејону Краварника^{368^} са задатком да истуре јача обезбеђења у правцу Бољевца, Бора и Неготина. У рејон Вратарнице упућен је 3. батаљон 9. бригаде ради рушења друма и железничке пруге и затварања пролаза из правца Књажевца.

Сутрадан, после ослобођења Зајечара, новопостављена Команда града организовала је сахрану погинулих бораца и старешина из свих бригада. Сахрани је присуствовало око 5.000 грађана.^{369^} Истога дана у граду је одржан велики митинг. Том приликом су говорили Раја Недељковић, политички комесар 23. дивизије и Душан

365) О томе види операцијски дневник штаба 7. НОУ бригаде и извештај штаба 14. НОУ бригаде од 24. септембра (Архив ВИИ, к. 1070, фасцикла 5; к. 1067, рег. бр. 23-12/3; 36 НОР, 1/12, док. 136.

366) Иван Глигоријевић, Девета српска ударна бригада, стр. 155 и 157.

367) Зборник, том 1/11, док. 136.

368) Архив ВИИ, к. 1067, рег. бр. 23-12/3, Извештај штаба 14. бригаде за прву половину септембра 1944. године.

369) 36 НОР, 1/11, док. 175 и 1/13, док. 4.

Ковачевић, командаит гарнизона. Из Зајечара и суседних села тада је у јединице 23. дивизије добровољно ступио већи број омладинаца.

Успешна дејства јединица 14. корпуса НОВЈ у источној Србији, у позадини немачког фронта, а посебно успеси 23. НОУ дивизије у долини Тимока и у борбама за ослобођење Зајечара врло озбиљно су забрињавала немачког војноуправног команданта Југоистока (Армијске групе »Фелбер«). У његовом прегледу дејстава за период од 23. августа до 4. новембра о томе пише:

»У међувремену су јаке снаге Титових банди запоселе долину Тимока и после жестоке борбе заузеле Зајечар. Тиме је прекинут једини употребљиви пут за дотур од Дунава као и попречна веза позади источног фронта који је требало тек организовати. Даљње бандитске снаге продрле су за леђа наших сопствених упоришта у дунавском луку, да би садејствовале са наступајућим совјетским снагама и да би им олакшале формирање једног мостобрана. Као противмера наређено је довођење и последњих делова 1. брдске дивизије, коришћење свих средстава транспорта у њен нови рејон као и напад на Зајечар који је заузет 11. IX. Истовремено је 2. пук »Бранденбург«, који је био стигао у Београд, доведен мото-маршем у лук Тимок—Дупав, друмом Пожаревац—Жагубица—Бор, који је био преплављен бандама.«³⁷⁰⁾

И ови подаци војноуправног команданта су потврда великог успеха 23. НОУ дивизије у нарушавању стабилности њиховог фронта на Дунаву и дуж југословенско-бугарске границе. Ценећи овај успех јединица 23. НОУ дивизије, који је још више допринео угледу НОВЈ, Главни штаб НОВ и ПО Србије је издао следећу наредбу:

»Н А Р Е Д Б А

Главног штаба НОВ и ПО Србије за 9. септембар 1944.

На дан 6. септембра 1944. године 23. ударна дивизија напала је на непријатељски гарнизон у Зајечару и оближњим селима и после жестоке борбе, која је трајала 30 часова, храбри борци 23. ударне дивизије ослободили су Зајечар.

370) 36 НОР, ХН/4, док. 168.

Град Зајечар бранило је 1.500 Немаца са тенковима и модерним наоружањем, 800 Недићеваца, 200 српске државне страже и око 3.000 четника. Немци и Недићевци давали су јак и живав отпор из добро утврђених положаја и бункера у околини града и из самог града, а четници су у току борбе нападали са лећа. Упркос свему овоме борци и руководиоци 23. ударне дивизије су смело и одлучно вршили напад и на јуриш заузели Зајечар и околину. Непријатељ је претрпео страشان пораз. Убијено 300 непријатељских војника и официра, а заробљено око 1.000. Убијени и заробљени су већином Немци. Заплењен је огроман ратни материјал.

За овакви смели и одлучни подухват, за овакву храброст, пожртвовање и ударност Главни штаб НОВ и ПО Србије ПОХВАЉУЈЕ борце и руководиоце 23. ударне дивизије позивајући их да наставе са оваквих великим победама до коначног уништења окупатора и народних издајца.

СЛАВА ПАЛИМ ЈУНАЦИМА ЗА СЛОБОДУ СРПСКОГ НАРОДА.

ЖИВЕО ВРХОВНИ КОМАНДАНТ НАШЕ ВОЈСКЕ МАРШАЛ ТИТО.

ЖИВЕЛА 23. УДАРНА ЈУНАЧКА ДИВИЗИЈА.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

За Главни штаб НОВ и ПО Србије

Први помоћ. нач. штаба
пуковник
Рад. Петровић, с. р.

Заменик команданта
пуковник,
Љуб. Бурић, с. р.³⁷¹⁾

Још док је народ у граду славио ослобођење и док су борци НОВ ужурбано радили на успостављању реда и евакуацији плена штабу дивизије је стигло обавештење о приближавању једне немачке моторизоване колоне из правца Ниша преко Књажевца. Међутим, штаб дивизије, имајући у виду да је за Немце на овом делу фронта наступила крајње неповољна ситуација због избијања Црвене армије на Дунав, капитулације фашистичке бугарске армије и присуства врло јаких снага НОВЈ у позадини њиховог фронта, сматрао је да се ради о обичном маневру при извлачењу са угроженог подручја те није предузео озбиљније мере, а није ни било времена за одбрану Зајечара.³⁷²⁾ У ствари, радило се о

371) Архив ВИИ, к. 1071/А, рег. бр. 12/1. У наредби су љотићевци сврстани у недићевце.

моторизованој Борбеној групи »Ајзл« немачке 1. брдске дивизије јачине око 600 војника са десетак тенкова и борних кола и око 40 камиона.^{373^} После одбацивања слабијих делова 3. батаљона 9. бригаде са положаја код Вратарнице и главнине овог батаљона са леве обале Грлишке реке ова група је 9. септембра око 16.00 часова продрла у Зајечар.³⁷⁴⁾ То је, заправо, била претходница немачке 1. брдске дивизије. Јединице те дивизије ускоро су почеле да пристижу и 11. септембра продужиле напад у захвату друма Зајечар—Неготин, док су јачим снагама запоселе прелазе који воде из Бугарске, преко Старе планине, ка Сврљигу, Књажевцу и Зајечару са тежиштем у рејону Беле Палаике. Намера им је била успостављање одбрамбеног фронта на српско-бугарској граници од Нишаве до Дунава.^{375^}

Значајно је напоменути да су у поподневним часовима 11. септембра борбена осигурања 14. бригаде из рејона Могила и Белог брега обавестила штаб бригаде у Николичеву да из правца Књажевца наилази моторизована колона за коју се претпостављало да је из састава Црвене армије. У намери да поздраве њихов долазак борци су отворили ватру из својих оружја у знак поздрава Црвеноармејцима. Међутим, после само десетак минута чула се артиљеријска паљба из ове колоне која је почела да туче положаје јединица 23. НОУ дивизије око Зајечара. Тек онда је било јасно да је реч о Немцима. Ускоро у Николичево је стигао и преостали део штаба дивизије, а велики број Зајечараца је напустио град и склањао се у суседна села. Дивизијска комора крајњим напором је настојала да већ потоварени материјал спасе колима и камионима. Јединицама 14. бригаде било је наређено да поседну положаје Могила—Бели брег и Средњи врх са задатком да зауставе даљи продор Немаца ка селу Вражогрнац.

372) 36 НОР, 1/11, док. 170.

373) Ова борбена група добила је име према имену њеног команданта Ајзла (E131). 36 НОР, ХИ/4, док. 126, напомена бр. 3.

374) 36 НОР, ХН/4, док. 127; Архив ВИИ, к. 1071, рег. бр. 9/1; Иван Глигоријевић, Девета српска ударна бригада, стр. 156—158.

375) 36 НОР, ХН/4, док. 124, 125, 127 и 128.

ИЗБИЈАЊЕ НА ДУНАВ

После доласка у Зајечар Немци су заиоћили у граду, где су остали и наредног дана не предузимајући никакве мере за проширење успеха, што је било очигледно да очекују придолазак нових снага. Оваква пасивност Немаца омогућила је штабу 23. НОУ дивизије да преузме иницијативу и настави дејства у духу директиве Главног штаба Србије како би се што пре избило на Дунав ради повезивања са јединицама 3. украјинског фронта Црвене армије које су 6. септембра достигле југословенско-румунску границу код Турн Северина³⁷⁶⁾ и приближавале се Прахову. Због тога су 10. септембра у 16.00 часова све три бригаде кренуле на север ка Дунаву, с тим што је 7. бригада оставила 3. и 4. батаљон у рејону села Грлишта и Лесковца, а са осталим снагама се пребацила у рејон Боринац—село Глоговица (4 км западно од Салаша), док је 9. бригада отишла у село Метриш, а њен 3. батаљон (без 2. чете) у Буково, одакле је ноћу 11/12. септембра без борбе ушао у Неготин.^{377) ^}

Четрнаеста бригада је 10. септембра у 16.00 часова са штабом дивизије извршила покрет из рејона Николичева и преко Рготине и Салаша, где је оставила 2. чету 1. батаљона са одељењем ПК пушака, стигла 11. септембра око 7.00 часова у Сиколе. Њен 2. батаљон продужио је за село Поповицу. Сутрадан око 5.00 часова бригада је (без 1. батаљона), према наређењу штаба дивизије,^{378) ^} продужила наступање преко села Трњане и Јасенице ка Дунаву. У поподневним часовима штаб бригаде је стигао у село Видровац, 2. батаљон је продужио према селу Душановцу, а 3. батаљон ка Душљану³⁷⁹⁾ Том приликом су јединице 2. батаљона између Душановца и Кусјака заробиле »14 Немаца и осам сплавара — Маћара из Војводине«. Пошто је главни задатак

376) Истога дана је совјетски командант Грашков упутио поздравно писмо команданту Главног штаба НОВ и ПО Србије Кочи Поповићу (Архив ВИИ, к. 183, рег. бр. 3/1).

377) 36 НОР, 1/12, док. 60.

378) 36 НОР, 1/12, док. 12.

379) Миливоје Дрљевић, Ратне белешке.

бригаде био да заузме Прахово и да са осталим снагама дивизије образује мостобран на десној обали Дунава ради прихвата јединица Црвене армије приликом њиховог пребацивања преко Дунава,^{380j} то је штаб 14. бригаде преко писма позвао немачку команду у Прахову да положи оружје без борбе.^{381^} Међутим, она је још после пада Зајечара и приближавања снага ослободилачке војске Дунаву уништила пристанишна постројења, магацине и бродове, а потом се на неколико сати пре доласка 14. бригаде на простор Душановца са свим деловима повукла у Брзу Паланку.^{382^}

У моменту поласка 14. бригаде ка Прахову око 18.00 часова стигло је наређење^{383^} штаба дивизије упућено штабу бригаде да се одмах са бригадом врати на прстор Поповица—Сиколе и да са делом снага притекне у помоћ 1. батаљону који је код Салаша водио борбу против моторизоване колоне »од 140 камиона и шест тенкова и 4—5 борних кола«^{384^} немачке 1. брдске дивизије, која је надирала друмом Зајечар—Салаш и настојала да што пре поседне положаје Дунав—доњи ток Тимока. У таквој ситуацији штаб дивизије је одустао од образовања мостобрана на десној обали Дунава.

Одустајање од првобитне намере, у вези са мостобраном, није омело представнике Главног штаба НОВ и ПО Србије са Љубодрогом Бурићем на челу да настава пут ради успостављања директне везе са јединицама Црвене армије и координације дејстава на овом делу фронта. У њиховој пратњи били су Коњички ескадрон

380) 36 НОР, 1/12, док. 174.

381) Архив ВИИ, к. 1067, рег. бр. 23-12/3.

382) Седмог септембра у Прахову је била Борбена група »Рек« да би ингервенисала против делова Црвене армије који су се тамо појавили. Према извештају Борбене групе »Фишер« од 15. септембра 1944. Борбена група »Рек« је имала 2.331 војника. Она је из Прахова отишла у Кладово и била спремна за интервенцију ка Прахову на Дунаву и Костолцу (36 НОР, XI/4, 128, 132 и 168).

383) 36 НОР, 1/12, док. 34 и 60.

384) Реч је о 1. батаљону 98. пука и деловима 54. извиђачког батаљона немачке 1. брдске дивизије. У трочасовној борби Немци су имали 10—15 погинулих и више рањених војника (36 НОР, XI/4, док. 129 и 1/12, док. 60).

23. НОВ дивизије и 1. батаљон 9. бригаде. Ноћу 12/13. септембра они су се код села Радујевца пребацили на леву обалу Дунава у Румунију.³⁸⁵ Ускоро је усиостављена веза са јединицама 3. украјинског фронта. Сусрет делова двеју армија био је врло срдачан. Убрзо затим после неколико недеља отпочеле су и заједничке операције јединица НОВЈ и Црвене армије против немачких снага и квислиншких јединица у источној Србији,

Усмеравајући дејства 14. корпуса у источној Србији и критички разматрајући његову дотадашњу активност, Врховни командант НОВ и ПОЈ је 14. септембра 1944. године упутио депешу Главном штабу Србије у којој се каже:

»Ваше акције у источној Србији морале су значити стабилност и требали сте створити солидан мостобран за пријем материјала... Савезници стичу утисак о несолидности наших војничких подухвата. Браните Неготии и створите солидан мостобран, а онда надирите према Бердапској клисури и ширите успех. Тито«³⁸⁶;

За избијање 23. НОУ дивизије на Дунав била је посебно заинтересована енглеска војна мисија. Још одмах после доласка у штаб 23. НОУ дивизије јуна 1944. године она је више пута интервенисала на томе обећавајући обилну војну и другу материјалну помоћ.³⁸⁷

У међувремену 2. чета 1. батаљона 14. бригаде са одељењем ПК пушака, која је затварала друм Зајечар—Салаш,³⁸⁸ била је нападнута од немачке моторизоване колоне. После краће борбе Немци су се зауставили на достигнутом положајима испред Салаша и артиљеријском ватром тукли по брдима око друма. У поподневним часовима стигао је 1. батаљон и посео положаје северно од Салаша. Са падом мрака престала је и

385) Архив ВИИ, к. 631, рег. бр. 1/4; Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945, књ. 2, стр. 290; Иван Глигоријевић, Девета српска ударна бригада, стр. 160 и 194.

386) Архив ВИИ, к. 46, фасцикла 109.

387) Извештај партијског руководиоца 23. НОУ дивизије од 3. јула и заменика Главног штаба Србије од 1. септембра 1944. (Архив ЗРПС, рег. бр. 541 и 36 НОР, 1/11, док. 93 и 1/12, док. 12).

388) 36 НОР, 1/12, док. 60.

борба, а немачка колона је заноћила на простору између села Мале Јасикове и Салаша. У току ноћи 2. чета је, према наређењу штаба 1. батаљона, извршила демонстративни напад на немачки логор, а затим је повучена на положај северно од Салаша.

Рано ујутру немачка моторизована колона, испред које су се налазила 2—3 тенка, кренула је ка Салашу, где је била дочекана јаком ватром 2. вода 2. чете и Одељења ПТ пушака 1. батаљона из рејона дрвеног моста који је у току ноћи био порушен и спаљен. Први напад предњих делова немачке колоне био је заустављен испред моста. Међутим, уследио је нови још јачи напад Немаца, па је запретила озбиљна опасност поменутиим јединицама у рејону моста. Стога је штаб 1. батаљона наредио да се под заштитом ватре осталих јединица изврши повлачење на косу северозападно од Салаша. Користећи ово повлачење, Немци су заобишли мост, затим су поново изашли на друм и ватром из тенкова, борних кола и са камиона тукли положаје јединица 1. батаљона.

Око 11.00 часова непријатељска колона је прошла кроз Салаш и одбацила 1. батаљон 14. бригаде, после чега су је нападе јединице 7. бригаде, али без успеха.³⁸⁹⁾ Ускоро је у борбу на простору Салаш—Сиколска река убачена и 9. бригада. На положајима око Салаша борбе са немачким колонама вођене су све до 18. септембра.³⁹⁰⁾

За време борбе код Салаша 1. батаљон 14. бригаде имао је два нестала и неколико рањених бораца, док су Немци имали седам погинулих и већи број рањених војника, као и 2—3 уништена камиона.³⁹¹⁾ Пошто је борбу прихватила 7. бригада, 1. батаљон је повучен у Сиколу у састав 14. бригаде.

После тешких двадесетодневних борби против немачких, бугарских и четничких снага и даноноћних маршева из рејона Сокобање према Нишу и даље преко Сврљига, Књажевца, Зајечара, Салаша и Неготина, про-

389) 36 НОР, 1/12, док. 34.

390) 36 НОР, 1/12, док. 76, 136 и 195.

391) 36 НОР, 1/12, док. 174 и Архив ВИИ, к. 1076, рег. бр. 23/3.

лазећи диевио просечно 10—15 км под борбом, јединице 23. НОУ дивизије, а међу њима и 14. НОУ бригада, са великим успехом су извршиле задатак који им је постављен од Врховног штаба НОВ и ПОЈ и Главног штаба Србије.

Продором јединица 23. НОУ дивизије кроз Тимочку и Неготинску крајину и 25. НО дивизије преко Хо-моља до Доњег Милановца и њиховим избијањем на Дунав нанет је тежак ударац немачким снагама на овом делу фронта према Бугарској и Румунији. С друге стране, Немци више нису могли да рачунају на четничке снаге ДМ, јер су оне заједно са недићевско-љотићевским снагама биле потпуно разбијене. Народ је са великим одушевљењем дочекивао јединице Народноослободилачке војске по селима и градовима. Велики број омладинаца није сачекао позиве, одмах је добровољно ступао у НОВ. Терен на којем су до тада четници нечувеним терором држали народ у неизвесности захтевао је од јединица НОВ не само војну већ свакодневну политичку активност, као и рад на успостављању народноослободилачке власти. Четрнаеста НО бригада је и на том плану била врло активна. Под руководством њене партијске организације борци и старешине су на борбеном путу: Јастребац—Сокобања—Ниш—Зајечар—Прахово одржали по селима 44 политичка збора и седам конференција с народом. У многим селима су тада формиран народноослободилачки одбори и друге антифашистичке организације.^{392^}

Обавештавајући Главни штаб НОВ и ПО Србије о дејствима и политичкој активности својих јединица у првој половини септембра, штаб 14. корпуса је писао:

»У свим местима у којима су биле јединице овог корпуса ликвидирани су четничке власти и основани су нови народноослободилачки одбори. Народ у наведеним местима примио је наше јединице са великим одушевљењем, што се нарочито да закључити по томе што је велики прилив добровољаца у наше редове.«³⁹³⁾

392) Архив ВИИ, к. 1074, рег. бр. 2/5, Извештај штаба 14. НО бригаде од 15. септембра 1944. године.

393) 36 НОР, 1/13, док. 4.

Трећа глава
ПРОДОР И ДЕЈСТВА НА ХОМОЉУ

Средином септембра јединице Црвене армије су успешно надирале преко Бугарске и Румуније ка јуп> словенској граници. Њихови предњи делови су још 6. септембра избили на југословенску границу код Доњег Милановца, Турн Северина и Прахова, али су противнападом Немаца одбачени.

Јединице 14. корпуса НОВЈ су, из рејона Сокобање и Ниша, снажним налетом продрле у долину Тимока и разбијајући окупаторско-квислиншке гарнизоне ослободиле Зајечар, избиле на Дунав где су 13. и 14. септембра успоставиле везу са јединицама Црвене армије.^{39^} Оваквим дејством снага ослободилачке војске у позадини немачког фронта Тимок—Дунав не само да је пољуљана немачка одбрана на овом делу фронта већ је осујећена замисао немачког Вермахта о успостављању новог фронта по дубини на линији Хомољске планине—Ртањ—Сврљишке планине за затварање праваца ка долини Лужне и Велике Мораве.

У оваквој ситуацији војноуправни командант генерал Ханс Фелбер је, према директиви немачког команданта Југоистока од 5. септембра 1944. године, 7. септембра наредио команди Корпусне групе »Шнекенбургер« да организује одбрану фронта Дунав—румунски део Баната до града Мехадије, а 1. брдској дивизији,

394) 36 НОР, 1/12, док. 37.

под командом генерала Валтера Штетнера (81Del:per), одбрану фронта Нишава—Зајечар.^{395^} Истовремено је наредио формирање борбене групе »Фишер« која је средином септембра, поред одбране Бора, организовала одбрану од ушћа Тимока (лево од 1. брдске дивизије) до Текије на Дунаву.^{396^} Сем ових снага, 10. септембра је упућен 2. пук »Бранденбург« (без 2. батаљона), ојачан са две групе — свака по три оклопна извиђачка аутомобила из састава 468. оклопне извиђачке чете, правцем Пожаревац—Петровац—Жагубица—Неготин.^{397^}

ДЕЈСТВА НА КОМУНИКАЦИЈИ БОР—ЖАГУБИЦА—ПЕТРОВАЦ

Имајући у виду да је дошло до велике концентрације немачких снага на овом делу фронта, као и то да ће предстојеће заједничке операције јединица НОВЈ и Црвене армије за коначно ослобођење источне Србије уследити тек почетком октобра, штаб 14. корпуса НОВЈ је одлучио да повуче 23. НОУ дивизију са комуникације Зајечар—Неготин у Хомоље ради краћег предаха и попуне тешким наоружањем које је ускоро требало да стигне из СССР, као и за дејство на комуникацији Бор—

395) 36 НОР, ХН/4, док. 124 и 125.

396) У састав Борбене групе »Фишер« ушле су: Борбена група »Бранденбург« (2. пук), Команда одбране Бора, Борбена група »Зупе« (посела леву обалу Тимока од Зајечара до Брегова), Борбена група »Ре« (Кладово—Костолац), Команда одбране Гвоздена врата (дуж границе — на Дунаву), 2. пук Руског заштитног корпуса (у Пожаревцу са 152 војника, 4. пук СДК штаб у Пожаревцу) на обезбеђењу комуникације: Пожаревац—Петровац—Жагубица. Укупна јачина Борбене групе »Фишер« износила је 7.300 војника. Она је остала под командом корпусне групе »Шнекенбургер« до 1. октобра када је стављена под команду Корпусне групе »Милер«. (36 НОР, ХН/4, док. 132, Извештај Борбене групе »Фишер« од 15. септембра; док. 127 и 144, Извештај војноуправног команданта Југоистока од 2. октобра и док. 145, Заповест Армијске групе »Фелбер« од 4. октобра 1944. године).

397) Крајем септембра тај пук је стављен под команду 1. брдске дивизије, а 2. октобра и његов 2. батаљон који се са северне обале Дунава пребацио на јужну обалу у Доњи Милановац (36 НОР, ХП/4, док. 144 и 168).

—Жагубица—Петровац ради спречавања извлачења немачких снага ка Пожаревцу и Београду.^{398J} Дејствујући у духу ове одлуке, 23. НОУ дивизија се 18. септембра пребацила на простор Бор—Кривељ—Влаоле—Јасиково—Лисково, а нешто касније и делом снага достигла је до Ждрела (8 км западно од Крепољина) и Деспотовца у Великоморавској долини.^{399^}

Према наређењу штаба дивизије услед недостатка граната склоњена је хаубица 105 мм на сигурно место. Тада су склоњена запрежна кола комора и болница, с тим што се прешло на товарне коње, како би се бригаде учиниле покретљивијим и оспособиле за маневар на брдско-планинском земљишту.^{400^}

Четрнаеста бригада, јачине 970 бораца (без 4. батаљона који је остао за обезбеђење дивизијске болнице у рејону Глоговичких торова), 16. септембра у 5.00 часова извршила је покрет до села Топла, где се сместио штаб бригаде са 1. и 2. батаљоном, док је 3. батаљон извршио покрет за село Лука. Пошто је било понестало муниције, а нарочито за енглеска аутоматска оружја, два дана касније цела бригада је пребачена у село Горњани где је организовала пријем савезничких авио-транспорта муниције и оружја.^{401^} Двадесет првог септембра бригада се из Горњана пребацила на простор Влаоле—Јасиково на коме је остала све до 25. септембра у следећем распореду: 1. батаљон у засеоку Врата, 2. батаљон у Влаолу, а 3. и 4. батаљон са штабом бригаде и осталим приштапским јединицама и установама у Јасикову. За време боравка у поменутиим селима одржани су политички зборови са народом и објашњаване су одлу-

398) 36 НОР, 1/12, док. 135.

399) 36 НОР, 1/12, док. 61, 76 и 195, и 1/14, док. 46.

400) 36 НОР, 1/12, док. 61 и 76.

401) 36 НОР, 1/12, док. 60 и 97; Према извештају штаба 14. бригаде од 17. септембра 1944. године она је имала 970 бораца, а од наоружања: 670 пушака »маузер«, 40 аутомата, 62 пушкомитраљеза (33 »брнгала«, 19 »шараца« и 10 »брна«), два француска лака и један тешки митраљез (бугарски), један минобацач 81 мм, три лака минобацача и два »џонбула«, 4 ПК пушке и 250 пушака разног порекла (француских, бугарских, енглеских и других). Око 50 бораца било је ненаоружано (Архив ВИИ, к. 1074, рег. бр. 2/5).

ке АВНОЈ-а, као и унутрашња и спољнополитичка ситуација. Поред тога, врло се интензивно радило на војно-политичком усавршавању бораца, као и на учвршћивању дисциплине. Тада су уведене и четне старешине, чији је основни задатак био евиденција бораца и старање о дежурствима и стражама.⁴⁰² У том кратком времену посвећена је већа брига спољњем изгледу и војничком држању бораца.

Из рејона села Јасикова и Влаола 14. бригада је, према наређењу штаба дивизије, извршала покрет преко села Лазнице, где је успоставила везу са 9. бригадом, на простор Крепољин—село Сиге са задатком да у Горњачкој клисури поруши и затвори друм Жагубица—Петровац а потом ликвидира остатке четничке организације. После краћег предаха у селу Вуковцу бригада је око 21.00 час наставила покрет ка селу Рибаре. У овом селу је остављена Руска чета 4. батаљона и минерски вод чете пратећих оруђа бригаде ради затварања и рушења пута у Горњачкој клисури.

У току ноћи 25/26. септембра по кишовитом и магловитом времену, са 3. батаљоном у претходници, бригада је продужила покрет према селу Сиге. Око 3.00 часа 26. септембра извиђачка патрола је упала у село потпуно непримећена и од једног мештанина, симпатизера НОП а, сазнала да се у школи, општини и суседним зградама палазе Млавска и Хомољска четничка бригада са њиховим командантима Павлом Вујисићем и Блажом Радовановићем. Штаб 14. бригаде је хитно реаговао: са 2. и 4. батаљоном затворио је путеве ка Милановцу, Крепољину и другим правцима, а са 3. батаљоном блокирао и напао четнике, док је 1. батаљон са јединицама штаба бригаде остао на обезбеђењу према главној комуникацији Жагубица—Петровац. Око 3.30

402) Штаб 14. бригаде је упутством од 23. септембра и наредбом од 30. септембра 1944. године регулисао одржавање унутрашњег реда у јединицама бригаде, а о дежурству стоји:

»Сви дежурни носе траке око леве руке изнад лакта. Трака треба да буде црвене боје а на њој написано следеће жутиим концем: Дежурни III чете I батаљона; Дежурни официр I батаљона XIV бригаде', Дежурни официр XIV бригаде'« (Архив ВИИ, к. 1074, рег. бр. 46/1 и 15/2).

*Заробљени четници Млавске и Хомољске бригаде 26. септембра 1944.
у селу Сиге, хомољски срез*

часова, пошто је блокада извршена, 3. батаљон је извршио препад на четнике у школи и општини и позвао их да положе оружје. Тог момента су и две чете 4. батаљона притекле у помоћ. Четници су отворили ватру и одмах се повукли на таване зграда и са крова почели да бацају бомбе, док је један део скакао кроз прозоре и бежао кроз мрак при чему их је 15 погинуло. Мобилисано људство у четничким редовима је одмах прихватило позив и кроз прозоре бацало оружје, молећи да се не пуца на њих. Тако се око 170 четника одмах предало, док је око 50 четника, са својим командантима који су се налазили ван ових зграда, успело да побегне.

Забарикадирани четници пружали су отпор са тавана и кровова све до сванућа, када су били присиљени да баце оружје и да се предају. Било их је тридесет, а међу њима и ађутант команданта Млавске бригаде, бригадни лекар Ерих Новак, који је раније радио у немач-

кој организацији »Тот«, ⁴⁰³⁾ бригадни свештеник и неколико команданата батаљона. Четрнаеста НО бригада је у овој борби имала четири рањена борца, међу којима је била и Олга С. Бојковић, политички делегат вода 3. чете 3. батаљона, док је несрећним случајем погинуо Вукадин Милошевић из Хума, командир 2. чете 3. батаљона.

Истог дана око 17.00 часова 2. батаљон се пребацио у село Миланозац и наишао на групу од 20 четника која се предала без борбе, док их је стотину побегло у правцу села Крупаја. Према томе, тога дана укупно је заробљено 220 четника, међу којима је било 30 активних четника, а заплењено око 40 пушака, девет пушкомитраљеза, два лака митраљеза, три аутомата, један лаки минобацач, једна противколска пушка, два пиштоља, 150 ручних бомби, један радио-апарат, једна писаћа машина, троја коњска кола са експлозивом и разног другог материјала. ⁴⁰⁴⁾

За време покушаја минирања друма у Горњачкој клисури Руску чету и минерски вод напао је један батаљон љотићеваца јачине 200—300 војника. Он је на овом делу обезбеђивао пролаз немачке моторизоване колоне (око 120 камиона и 16 тенкова) која је 26. септембра око 13.00 часова наишла из Петровца. После врло оштре борбе Руска чета и минерски вод су одбачени уз губитке од једног погинулог (Иван Колесников из Кијева — СССР) и два рањена борца, док су љотићевци имали око 30 погинулих. Овом приликом спаљена су и три немачка камиона. ⁴⁰⁵⁾

Главнина бригаде је преноћила у Сигама. Сутрадан штаб бригаде са болницом, четом пратећих орућа и 3. батаљоном сместили су се у Милановцу, 1. батаљон у Сигама, 2. батаљон у селу Близнак, док је 4. батаљон посео положаје у рејону брда Мустафина—Горњачка клисура.

403) Немачка војнопривредна организација названа по инжењеру Годту. Погинуо на источном фронту.

404) 36 НОР, 1/12, док. 150 и 195; Архив ВИИ, к. 1074, рег. бр. 5/2. Наређење штаба 14. бригаде од 26. септембра 1944. године.

405) 36 НОР, 1/12, док. 150 и 195 и ХН/4, док. 168.

За време покрета ка Близнаку 2. батаљон је у селу Крупаји иаишао на једну четничку групу од 100 до 150 четника, који су се без борбе повукли у правцу села Бела Река. Том приликом су заплењена складишта Млавског четничког корпуса у којима је нађена штампарија, 2 писаће машине, 2 радио-апарата, папир, 35 сандука динамита, 1 ПК пушка, 75 ручних бомби, 700 литара бензина, 160 литара моторног уља, 80 кг товогне масти, 80 кг нафте, 40 комада аутомобилских мушема, 5 камиона са више резервних делова и реквирирана стока за исхрану.^{406^} Том приликом је ослобођена једна хигијенска екипа од шест медицинара које су мобилисали четници Млавског кориуса.^{407^}

Заробљене четнике спровела је 2. чета 1. батаљона 1. октобра у штаб дивизије у село Јасиково.^{408j} Један број мобилисаних четника је тада добровољно ступио у јединице Народноослободилачке војске, док је већи број (старија годишта) отпуштен кућама. Четници који су за собом њмали злочиначка дела стављени су у истражни затвор, а потом су преко народне власти одвођени у села где су починили убиства и пљачке, те им је уз учешће народа суђено. Скоро сви они осуђени су на смрт пошто се радило о вођама црних тројки. Свако од њих је заклао по неколико невиних људи.

Наредних неколико дана батаљони 14. бригаде били су врло активни, како на самој комуникацији Жагубица—Петровац, тако и у чишћењу терена од четника. Четврти батаљон је 28/29. септембра прокрстарио тереном све до села Ждрела и Лаола (6 км јужно од Петровца) гонећи остатке четничких и недићевских јединица, док је једним делом људства изводио акције у Горњачкој клисури.

Други и 3. батаљон су са простора села Милановца, Близнака и Беле реке организовали чишћење села Човдин, Табановац и Лаоле од четника. Други батаљон је око 10 часова 2. октобра у рејону предела Пљоште и

406) Заплењени материјал је већином преузео штаб 23. дивизије (Архив ВИИ, к. 1074, рег. бр. 4/5).

407) 36 НОР, 1/12, док. 188 и 195 и Архив ВИИ, к. 1074, рег. бр. 5/2 и 2/6.

408) Архив ВИИ, к. 1074, рег. бр. 16/2.

Дубраве (к. 291), западно од села Табановци, после краће борбе разбио једну групу од 400 до 500 четника Млавског корпуса, која се у нереду повукла ка Великој Морави⁴⁰⁹ оставивши на бојишту око 20 погинулих људи и троја коњска кола са материјалом и храном, као и шест теглећих коња. Други батаљон је имао једног погинулог борца. После повратка из ове акције 2. батаљон је 3. октобра у Деспотовцу напао недићевце и љотићевце јачине око 100 војника. Око 12.00 часова њима је стигла у помоћ група од 150 четника из села Медвеће. После краће борбе ове квислиншке јединице су се у нереду повукле из града уз губитке од 10 погинулих и 4 заробљена недићевца. Том приликом су заплена четвора кола са канцеларијским и другим материјалом и три писаће машине.

После ове борбе народ се окупио у центру града са цвећем и даровима и срдечно поздравио борце 2. батаљона 14. НО бригаде.⁴¹⁰ Истога дана 2. батаљон се вратио у село Близнак, док се 1. батаљон за све време налазио у Сигама, с тим што је његова 1. чета била на обезбеђењу у рејону Крепољина, а један њен вод у рејону северно од друма (к. 424 — 2 км југозападно од села Осаница). Ова чета је повремено нападала немачке ко-

409) Почетком октобра 1944. остаци четничких јединица и одреда СДС из источне Србије пребацили су се на леву обалу Велике Мораве где су се тада груписале скоро све четничке снаге из Србије. Замисао им је била да заједно са немачким снагама организују одбрану на левој обали Велике Мораве (Архив ВИИ, фонд ДМ, к. 127, рег. бр. 39/8); Брзи продор јединица НОВЈ у Шумадију потпуно је осујетио ову немачко-четничку намеру, те су четници наставили са повлачењем према Санцаку и 21. октобра се нашли на просторији Златибор—Јавор. Тога дана је Драгослав Рачић, у одсуству Трифуновића, који је водио преговоре са Цафером Девом, одржао конференцију у Ивањици са 17 четничких команданата корпуса у присуству Драгише Васића, међу којима је био командант Млавско-смедеревске групе корпуса. Том приликом су одлучили да се повуку у источну Босну, где се тада налазио и Дража Михаиловић са четничком ВК и ЦНК (»Књига о Дражи 1944—1945«, свеска друга, Виндзор, Канада, 1956, стр. 207 и 36 НОР, 1У/32, док. 20 и ХП/4, док. 166).

410) 36 НОР, 1/14, док. 46, Извештај штаба 14. бригаде за прву половину октобра 1944. године.

лоне на комуникацијн Жагубица—Петровац и са тог правца обезбеђивала главнину бригаде.

У акцијама од 25. септембра до 4. октобра 14. бригада је успела да очисти простор између Крепољина, Жагубице, Деспотовца и Петровца од квислиншких и четничких јединица и створи повољне услове за успостављање народноослободилачке власти и других антифашистичких организација на овом подручју. Том приликом су уз помоћ партијско-политичких руководиоца 14. бригаде у Сигама, Близнаку, Милановцу, Крупаји и другим селима изабрани народноослободилачки одбори.^{411^} У свим местима где су прошле јединице бригаде народ их је не само одушевљено поздрављао већ су стотине омладинаца добровољно ступиле у њихове редове.

У истом периоду 7. бригада је дејствовала на простору Бор—Кривељ—Жагубица, а 9. бригада на јужним падинама Хоמוљских планина (село Вуковац—Милатовац—Лазница—Потој чука к. 920). Њихов основни задатак је такође био затварање комуникације Бор—Жагубица—Петровац, где су са великим успехом наносиле губитке немачким колонама. Поред тога, оне су врло интензивно деловале на успостављању народноослободилачке власти.^{412^}

Од формирања па закључно са дејствима у Хомољу, за време од 3 месеца, 14. НО бригада је постигла, у садејству са 7. и 9. бригадом, запажен успех у борби како против окупаторских тако и против контрареволуционарних и квислиншких снага у источној Србији. О том успеху 14. бригаде говоре похвале и оцене штаба 23. НОУ дивизије и штаба 14. корпуса НОВЈ.^{413^}

411) Архив ВИИ, к. 1068, рег. бр. 3/5, Извештај штаба 14. бригаде од 15. до 30. септембра 1944.

412) 36 НОР, 1/12, док. бр. 175, Историјат 7. бригаде, (Архив ВИИ, к. 1070, фасцикла 5); Иван Глигоријевић, Девета српска ударна бригада, стр. 165—201.

413) 36 НОР, 1/20, док. 159; Архив ВИИ, к. 1074/1, рег. бр. 17/1, 18/2 и 24/2, Наредба штаба 14. корпуса НОВЈ од 1. октобра 1944. године.

Оцењујући рад јединица и штабова, штаб 23. дивизије је у свом извештају од 28. септембра писао: »Штаб 14. бригаде је попуњен. Исти врло добро руководи јединицом која му је поверена.« Исто тако и у једном наредном извештају се каже да су »Штабови бригада као целина одговорили својим дужностима и на положајима на којима се налазе, и у томе предњачи штаб 14. бригаде.«

Такође су врло позитивно оцењени и штабови батаљона 14. бригаде. Штаб дивизије о њима каже да су »способни за вршење самосталних задатака«, док се за команде чета констатује да су младе, полетне, али са недовољно знања, које надокнађују пожртвовањем и храброшћу. О моралу и борбености људства у извештају од 30. септембра 1944, поред осталог, пише: »Морал у јединицама наше дивизије је на доста високом ступњу и сваког дана се подиже...«⁴¹⁴⁾ Сличну оцену о томе дао је и политички комесар 14. корпуса НОВЈ који у свом извештају од 30. септембра 1944. године, упућеног Главном штабу НОВ и ПО Србије, истиче следеће:

»Наша 23. дивизија као што сам прошли пут писао, добро напредује. Она је једна од наших најбољих дивизија у корпусу. Политички и војнички рад развија се добро. Партија је још увек млада и малобројна према броју људства које је за последњи месец дана дошло у јединице 23. дивизије. Више од 50% у овој дивизији су радници и интелектуалци што ће омогућити бољи плански рад и војнички и политички. А уз то, појачаним темпом рада наша Партија моћи ће да се омасови.

Војничко стање у 23. дивизији задовољава и јединице 23. дивизије могу извршити све војничке задатке на свим теренима. Бригаде су прекаљене и не поставља се уопште питање на ком крају наше земље хоће или неће да се боре. У последњим борбама, поред 7. и 9. бригаде, нарочито се истакла 14. бригада својом ударношћу, дисциплином и сналажењем у прелазак на нове форме организације у нашим дивизијама. Штаб корпуса је ову бригаду похвалио зато што је кроз последњи месец дана у утакмици са осталим бригадама највише уништила, заробила непријатељских војника, као и највећи плен у борби задобила.

414) 36 НОР, 1/12, док. 174 и 195.

Пошто су 7. и 9. бригада добиле назив ударне и сама дивизија је ударна, то предлажемо да се и 14. бригада прогласи од главног штаба ударном бригадом.^{415J}

Поред значајног успеха у војним акцијама, 14. бригада је заједно са осталим јединицама 23. дивизије и политички врло активно деловала демаскирајући непријатеља и контрареволуционарне оружане снаге источној Србији. Она је у преко 60 насеља одржала политичке конференције и зборове на којима су тумачени циљеви и задаци НОП-а, а посебно одлуке АВНОЈ-а. Ликвидирала је квислиншку власт и помогла у избору нових органа народноослободилачке власти и других антифашистичких организација.^{416^} Четрнаеста бригада је у том периоду издвојила из својих редова преко 150 искусних и у борбеном и политичком погледу израслих бораца за рад у органима власти, командама места и подручја, као и за старешине у новоформираним јединицама.

Што се тиче партијско-политичког и културно-просветног рада у јединицама бригаде, он је у првој половини септембра остао скоро незапажен. Услед сталних покрета и борби састанци батаљонских бироа и партијских ћелија одржавани су без посебних припрема, а најчешће ноћу. Стога су и сећања преживелих партијских секретара из тог периода, па и касније, врло оскудна, па је тешко утврдити када су после доласка нових партијско-политичких руководилица одржани први састанци батаљонских бироа. Исто тако је тешко утврдити тачан датум конституисања новог бригадног комитета КПЈ, који је тада почео да ради у саставу: секретар Душан Витас Павле, чланови: Јован Митић Борђе, Војислав Дрљачић, Сава Баковић, Станко Остојић Кордунац, Милован Бјелица, Милан Голубовић и Ратко Димитријевић деда Коста. Сем промене секретара, почетком децембра, комитет је у поменутом саставу радио све до завршетка рата 15. маја 1945. године. Тек после повлачења бригада са комуникације Зајечар—Неготин

415) Архив ВИИ, к. 631, рег. бр. 1/4.

416) Архив ВИИ, к. 1067, рег. бр. 20/3 и к. 1068, рег. бр. 3/5.

у Хомоље у другој половини септембра дошло је до интензивирања партијско-политичког рада партијских органа и организација на идеолошко-политичком образовању чланова КПЈ и СКОЈ-а и пријему нових људи у Партију и скојевске активе. Крајем септембра свака чета имала је своју партијску ћелију, просечне јачине 5—8 чланова КПЈ⁴¹⁷ и повећан број кандидата, док су активи СКОЈ-а нарасли на преко 10 чланова, а формирани су и нови активи у позадинским јединицама и самосталним водовима. Био је то нов квалитет рада партијске организације како на идеолошко-политичком образовању комуниста и скојеваца, тако и на слободнијем избору људства за пријем у КПЈ и СКОЈ.

Истовремено се активније радило и на културно-просветном плану у бригади. Одбори задужени за ову област почели су са радом на издавању цепних листова и зидних новина са циљем подстицања бораца на нове напоре у борби, одржавању унутрашњег реда и хигијене. Посебно је била посвећена пажња неписменим борцима и њиховом описмењавању.

Крајем септембра 14. бригада је нарасла на 1.200 бораца. У свом саставу је имала четири пешадијска батаљона, чету пратећих оруђа, трупну и бојну комору, извиђачки и пратећи вод, интендантуру и болницу.⁴¹⁸

Ценећи дотадашње успехе 14. НО бригаде, како на војном, тако и на политичком плану у борби против окупатора и контрареволуционарних снага, Главни штаб НОВ и ПО Србије усвојио је предлог штаба 14. корпуса и својом наредбом од октобра 1944. године прогласио је »ударном«. Био је то велики подстрек борцима и старешинама 14. српске ударне бригаде за нове напоре у наредним борбама против Немаца и домаћих издајника за ослобођење земље.

417) Према партијској евиденцији и извештају секретара ћелије 1. чете 1. батаљона Живојина Крунића Цаје, у другој половини септембра само у ћелији те чете било је учлањено шест другова.

418) 36 НОР, 1/11, док. 93 и 102 и 1/12, док. 177 и Архив ВИИ, к. 1067, рег. бр. 26-9/3.

НА ДЕЛИЈИ ЈОВАНУ

Немачка Армијска група »Фелбер«⁴¹⁹⁾ је у источној Србији имала на граници према Бугарској 1. брдску дивизију и борбену групу »Фишер« (јужно од Дунава).⁴²⁰⁾ Упадом јединица Црвене армије са севера, иреко Дунава, до села Мироча и Јабуковца^{421) ^} Немци су били приморани да прегрупишу своје снаге. Двадесет шестог септембра 1. брдска дивизија (98. и 99. брдски ловачки пук), остављајући Борбену групу »Грот«^{422) ^} за одбрану Зајечара и затварање правца према Бору, пребацила се на простор северно од Зајечара, где су под њеном командом, са генералом Штетнером на челу, стављени 2. пук »Бранденбург« и све немачке јединице које су биле ангажоване за одбрану дунавског лука. Са свим тим снагама генерал Штетнер је извршио противнапад и одбацио јединице Црвене армије из дунавског лука и организовао одбрану фронта на левој обали Тимока и десној обали Дунава од Зајечара до Доњег Милановца са ослоном на Дели Јован и Мали и Велики крш.⁴²³⁾ Остале снаге Борбене групе »Фишер« организовале су одбра-

419) Армијска група »Фелбер« формирана је 26. септембра 1944. године (»Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945«, књ. 2, стр. 295—296): Наређењем Врховне к-де Вермахта од 6. октобра 1944. године она је преименована у Армијску групу »Србија«. (36 НОР, ХН/4, док. 147).

420) 36 НОР, ХН/4, док. 144 и 168; Архив ВИИ, фонд НОБ, к. 1067, рег. бр. 7/8.

421) Према извештају немачког команданта Југоистока од 20. септембра 1944. године, упућеног начелнику Оперативног штаба Вермахта, њихова процена да ће Англо-Американци због подршке Дражи Михаиловићу бити против уласка јединица Црвене армије у Србију није се остварила и каже да са тим више не треба рачунати (36 НОР, ХП/4, док. 135).

422) Борбену групу »Грот« сачињавали су: 3. батаљон и две чете 99. брдског ловачког пука 1. брдске дивизије, 79. полски допунски батаљон, 1. дивизион 79. артиљеријског пука, делови 54. извиђачког батаљона, мостовна чета бр. 54, морнарички батаљон »Дојч« (Bei1;8ch), 4. артиљеријски дивизион 7. СС дивизије »Принц Еуген«, једна противтенковска батерија 88 мм и неколико тенкова (»Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945«, књ. 2, стр. 299, напомена 385).

423) 36 НОР, ХН/4, док. 168.

ну Бора. Почетком октобра у рејон Бољевца је стигао ојачани 14. пук 7. СС дивизије »Принц Еуген«.^{424^}

Почетком октобра јединице 14. корпуса НОВЈ налазиле су се у следећем распореду: 25. дивизија на просторији Кучево—Мајданпек—Плана; 45. дивизија на комуникацији Књажевац—Зајечар и у долини Црног Тимока према Параћину;^{425^} 23. дивизија на комуникацији Бор—Жагубица—Петровац и Доња Бела Река—Сиколе. Истовремено, бригаде 23. дивизије тако су биле размештене да је 7. бригада била на простору село Глоговица—Гиндуша; 9. бригада са два батаљона на комуникацији Кривељ—Крст—Потој чука, а са једним батаљоном у Јасикову на обезбеђењу штаба корпуса и позадинских делова дивизије, док је 14. бригада посела рејон Горњачке клисуре, село Сиге и Милановац.^{426,}

После краткотрајног затишја 28. септембра су јединице совјетске 57. армије 3. украјинског фронта избиле на југословенско-бугарску границу (доњи ток и ушће Тимока) и у снажном налету 30. септембра заузеле Неготин, а сутрадан су 75. и 68. корпус одбацили немачке снаге 1. брдске дивизије ка Штубику, док је 223. дивизија 64. корпуса наставила продор ка Зајечару. Операције јединица совјетске 57. армије су се успешно развијале ка Дели Јовану и Зајечару. Истовремено, десно крило 223. дивизије после избијања у рејон Рготи-на—Салаш одбацило је делове Борбене групе »Фишер« на линију Доња Бела Река—Слатина, а Борбену групу »Грот« потисли у Зајечар.^{427^}

Трећег октобра око подне у штаб 9. бригаде стигли су партијско-политички радници ОК КПЈ Зајечара и обавестили га да су Немци 2. октобра за време бом-

424) Архив ВИИ, фонд Немачка, к. 72А, рег. бр. 3/2а, Историјат 7. СС добровољачке брдске дивизије »Принц Еуген«, 36 НОР, ХН/4, док. 144 и 150.

425) 36 НОР, 1/13, док. 5, 6 и 16 и 1/15, док. 7.

426) 36 НОР, 1/13, док. 13 и 35 и 1/14, док. 46.

427) 36 НОР, 1/12, док. 200; Група аутора, Други светски рат, књ. 4 (догађаји од децембра 1943. до краја 1944), издање Војноисторијског института, Београд 1967, стр. 429—430; Београдска операција, рад групе совјетских и југословенских историчара (издање Војноисторијског института), Београд, 1964, стр.

бардовања које је извршила совјетска авијација, напустили Бор и да су их активисти НОП-а спречили да поруше већ миниране објекте и друга рударска постројења. Штаб 9. НОУ бригаде одмах је упутио 3. батаљон који је око 14.00 часова ушао у Бор без борбе. Том приликом запленио је немачка неоштећена складишта са великом количином ратног материјала.^{428^} Тако су до 5. октобра немачке јединице на овом делу фронта разбијене на три групе.

У даљим операцијама јединице совјетског 64. стрелачког корпуса у садејству са јединицама 45. НО дивизије су 8. октобра поново овладале Зајечаром, а затим и Књажевцем и наставиле са гоњењем немачких борбених група »Фишер« и »Грот« и 14. пука 7. СС дивизије »Принц Еуген« према Алексинцу и Параћину.^{429;}

Истовремено 23. и 25. дивизија НОВЈ су у садејству са совјетском 113. дивизијом водиле борбу против најјаче немачке групе у источној Србији, односно 1. брдском дивизијом, 2. пуком »Бранденбург« на линији Дели Јован—Рудна Глава. Генерал Штетнер покушавао је да консолидује фронт јер му је Армијска група »Фелбер« упутила преко Пожаревца ка Кучеву Борбену групу »Витман« ради прихватања. Опкољена скоро са свих страна, ова немачка групација на Дели Јовану пружала је јак отпор и била принуђена на снабдевање ваздушним путем.^{430j}

У таквој ситуацији штаб 14. корпуса НОВЈ је 5. октобра наредио груписање 23. и 25. НО дивизије на

428)–36 НОР, 1/13, док. 15, 39, 46 и 61, 1/14, док. 82 и 91; Иван Глигоријевић, Девета српска ударна бригада, стр. 187—188. 429) 36 НОР, 1/15, док. 7 и ХН/4, док. 168.

430) У прегледу дејстава војноуправног команданта Фелбера за период од 23. августа до 4. новембра 1944. о снабдевању 1. брдске дивизије пише: »А уз то недостатак муниције и горива приморавали су на повлачење према западу... Данима су дивизија и њој подређени делови били упућени само на снабдевање из ваздуха, које је било могуће малим бројем ЈУ 52«. Цени се да је Штетнерова група имала 12.000—15.000 војника. Према извештају команде »Милер« од 6. новембра 1944. године 1. брдска дивизија је у пробоју од Бора до Велике Мораве до изласка испод њене команде 13. октобра имала 7.908 војника, подофицира и официра избачених из строја, од тога: 1.455 погинулих, 3.713 рањених и 2.740 несталих. (36 НОР, ХН/4, док. 168 и 169 и »Београдска операција«, стр. 161 и 166—173).

простор Сиколе—Поповица—Рудна Глава с намером да, у садејству са јединицама совјетске 113. дивизије, приступе уништењу немачке групације на Дели Јовану. Поступајући у духу овог наређења штаба 14. корпуса, штаб 23. НОУ дивизије је истога дана у 24.00 часа издао наређење 7. бригади да се пребаци на простор Бучје—Топла, а 9. бригади да поседне положаје на линији Кривељ—Мали крш, док је 14. бригади наређено да усиљеним маршем крене из села Милановца на простор Влаоле—Сиколе у састав 23. НОУ дивизије.^{431^}

Шестог октобра, око 2.00 часа, 14. бригада је извршила покрет са простора Милановац—Сиге (осим 2. батаљона који је из села Близнака, због удаљености, каснио). После краћег предаха бригада је преко села Лазница и Јасиково стигла око 17.00 часова у село Влаоле. Сутрадан, око 9.00 часова, бригада је из Влаола кренула путем ка Горњанима, где је стигла око 11.00 часова.

Цело поподне протекло је у припреми и одмору бораца и јединица за извршење предстојећег задатка — штабови батаљона и команде чета ироверавали су спремност јединица за борбу, а одржани су и састанци партијских ћелија и скојевских актива јединица. На њима се говорило о значају сусрета са војницима и јединицама Црвене армије. Посебно је наглашено да је то прилика да се потврди велики углед бораца Народно-ослободилачке војске. У току дана успостављена је веза са извиђачким одељењем 113. дивизије Црвене армије, а два њена авиона извићала су немачке положаје на Дели Јовану.

Штаб 14. бригаде је у Горњанима примио усмену заповест од команданта 14. корпуса НОВЈ за напад на немачке снаге на Дели Јовану. Према овој заповести немачке снаге, јачине две дивизије, са простора Глоговица—Плавна—Клокочевац—Рудна Глава—Црнајка—Танда—Лука тежиле су да се наредних дана пробију ка Доњем Милановцу и према Доњој Белој Реци.^{432j}

431) 36 НОР, 1/13, док. 39 и 46 и Архив ВИИ, к. 1074, рег. бр. 25/2: Наређење штаба 14. НОУ бригаде од 5. октобра 1944. године.

432) 36 НОР, 1/13, док. 61.

Задатак 14. бригаде био је да у току ноћи 7/8. октобра избије иа Мали и Велики голи врх на Дели Јовану и да изненадним упадом унесе метеж и забуну у редовима немачких јединица, а потом да их у садејству са осталим бригадама 23. и 25. дивизије НОВЈ и снагама совјетске 113. дивизије разбије и уништи.

У први сумрак бригада је (без 2. батаљона) постројена. Командант и политички комесар 14. бригаде говорили су борцима о улози Црвене армије у борби против фашизма, као и о заједничкој борби за ослобођење земље. Посебно је истакнут значај садејства јединица 23. дивизије са јединицама совјетске 113. дивизије у предстојећем ноћном нападу (7/8. октобра) за уништење немачких снага на Дели Јовану. Истакнуто је да су немачке снаге изнурене, да су већ уништиле део своје технике и да се због тога не очекује јак отпор, те да ће се можда и предати. Овакво објашњење је, без сумње, допринело великом поуздању старешина и бораца о брзом ликвидирању немачких снага на Дели Јовану.

После говора команданта и комесара пред стројем су издата наређења штабовима батаљона за покрет и напад. Око 20 часова 14. бригада је извршила покрет с тим што је 3. батаљон био у претходници, а затим 4. батаљон, штаб бригаде и 1. батаљон. Други батаљон, који је убрзо затим сустигао бригаду код села Горњани, посео је положај у рејону косе Краку лунг са задатком да одбије евентуалне испаде Немаца из правца села Црнајке и Танде. Даље кретање преко косе Кулмеа маре ка највишем врху на Дели Јовану било је доста отежано и одвијало се споро због испресецаности и стрмине земљишта. Осмог октобра око 2.30 часова, после поноћи, претходница (3. батаљон) је избила на косу испод Великог голог врха. Немци су је приметили и отворили ватру. Трећи батаљон је одмах из покрета прешао у напад према Великом голом врху. Пошто је издао наређење штабу 4. батаљона за обухватни напад, из позадине непријатеља штаб бригаде је на правцу Малог голог врха увео 1. батаљон.

Осветљавајући терен ракетама, Немци су открили јединице 3. и 1. батаљона и тукли их јаком митраљеском и минобацачком ватром. Трећи батаљон је наставио

са нападом у рејону Великог голог врха при чему је у почетку имао и успеха. Пошто је одбацио њихове предстраже, извршио је јуриш. Развила се жестока борба. Немци су пружили снажан отпор, а затим су противнападом, уз врло јаку минобацачку и артиљеријску ватру, одбили напад 3. батаљона.

Први батаљон није успео да се сасвим развије за борбу услед снажне ватре противника са суседних коса. Неколико покушаја да поновно пређе у напад такође су остали без успеха. Међутим, од напада се није одустало без обзира што су, у јеку најжешће борбе, извиђачи обавестили о појави Немаца у рејону Танде и Црнајке, што је представљало велику опасност од напада с леђа. Ни најављено садејство 7. и 9. бригаде, као и јединица 25. дивизије и совјетске 113. дивизије до тада није било реализовано.^{433^} Штаб 14. бригаде уочивши опасност од окружења бригаде, која је до тада већ имала 14 погинулих бораца међу којима је био и комесар 1. чете 3. батаљона Јован Недин из Велике Кикинде, као и више од 30 рањених, у свитање 8. октобра наредио је батаљонима да се под заштитом 2. батаљона поведу на косу Кулмеа маре.

Након доласка у овај рејон батаљони су се разместили ради краћег предаха осим мањих делова који су посели доминантне објекте према Танди и Црнајки. Око 10.00 часова била је уочена немачка колона из правца Танде јачине око 2.000 војника,^{43^} чији су предњи делови већ избијали на косу Кулмеа начулин. Штаб бригаде је одмах са 1. и 2. батаљоном извршио напад на ову колону. После оштре борбе на блиском одстојању Немци су усмерили напад на десно крило 14. бригаде у правцу косе Краку костровац и око 14.00 часова њени предњи делови су избили на Дардију (јужно од села Горњани). Истовремено је из рејона Краку лунг—

433) 36 НОР, 1/13, док. 70, 71, 105 и 170; Девета НОУ бригада је кренула у напад тек у свитање 8. октобра. (Иван Глигоријевић, Девета српска ударна бригада, стр. 196).

434) Према процени штаба 23. НОУ дивизије ка Вратима пробијало се око 3.000 Немаца и нешто Маћара са око 600 товарних коња, 2 топа и 3 тешка минобацача (36 НОР, 1/13, док. 186 и 1/14, док. 46).

—Црнајка наишла друга немачка колона која је напала 1. батаљон код засеока Милошевићи и на коси Кулмеа маре. У једночасовној оштрој борби и противнападима са обе стране уочена је решеност Немаца да се по сваку цену што пре дохвате превоја Врата, јединог колског пролаза између Великог и Малог крша. Стога је штаб 14. бригаде наредио хитно извлачење свих позадинских делова из Горњана под заштитом делова 4. батаљона, а затим је упућен и 3. батаљон за поседање положаја на Великом и Малом кршу, одакле је штитио извлачење 1. и 2. батаљона ка Вратима. На положају Гавран на Малом кршу била је тада 18. бригада 25. НО дивизије, али се њено дејство није испољило.^{435^}

Штаб 23. НОУ дивизије је 8. октобра око 15.00 часова, из рејона Стрелника на Великом кршу, пратио развој борбе 14. бригаде и дошао до закључка да је наступила критична ситуација код ње, односно да су Немци заузели Горњане па чак и Врата, где се до тада налазила једна десетина 2. батаљона 9. бригаде. Под таквом претпоставком он је, поред осталог, наредио:

»Добро обезбедите своја лећа према Црнајки, односно Рудној Глави, јер уколико немате са те стране сигурно обезбеђење, може непријатељ доста да вам нашкоди. У случају да вам се непријатељ појави са те стране, морате бити спремни за извлачење виших јединица према Дели Јовану, а одатле ка нама.

Најхитније успоставите везу са Вашим батаљоном пресеченим, који се вероватно налази на Дели Јовану и доведите га у Ваш састав.⁴³⁶⁾

Радите брзо. Ваша интендантура и болница налазе се код нас, а исто тако и 5. батаљон.«⁴³⁷⁾

Истим наређењем је предвиђено да 9. НОУ бригада у току ноћи 8/9. октобра нападне непријатеља на простору Крушар—Врата—Горњани, 7. бригада са јед-

435) 36 НОР, 1/13, док. 100, 105 и 124.

436) Реч је о једној половини 4. батаљона 14. НО бригаде. У извештајима штаба 23. НОУ дивизије од 9. и 10. октобра 1944. године каже се да су то били делови 2. батаљона, што не одговара (36 НОР, 1/13, док. 86 и 100).

437) 36 НОР, 1/13, док. 70.

ним батаљоном да поседне Врата и да штаб 14. бригаде по сваку цену ухвати везу са 18. бригадом 25. дивизије.

Чета пратећих орућа 14. бригаде се у то време налазила у рејону Врата у фази припреме за дејство. Немци су своју ватру усмерили како према чети пратећих орућа тако и положајима осталих јединица 23. и 25. дивизите на Малом и Великом кршу, а посебно према јединицама 14. бригаде за време њеног пролаза кроз Врата.

После извлачења 2. батаљона, око 15.30 часова, о^д стране биле су у покрету и журиле према Вратима. Први батаљон, као заштитница, водио је том приликом тешку борбу. Повременим противнападима он је једва заустављао немачки продор ка Горњанима. Око часова, када су предњи делови немачке колоне скоро избили до цркве у Горњанима, делови 1. батаљона 14. бригаде хитали су долином на око 200—300 метара западно од цркве како би пре Немаца заузели Врата. Ја то време је 1. батаљон под заштитом осталих снага 14. бригаде и делова 23. дивизије са Великог и Малог крша успео да се извуче преко Врата без већих губитака. У борби вођеној тога дана код Горњана 14. бригада је имала четири погинула и око 20 рањених бораца.

Четврти батаљон, после преласка преко друма Танда—Црнајка, одвојио се од главнине бригаде која је већ отпочела напад и журио да нападне Немце из позадине. Крећући се преко тешког терена и беспућа, долазило је до цепања колоне. Обавештен о томе, командант батаљона Јован Радун је инсистирао на упорности бооаца говорећи при томе, да се »задатак мора извршити по сваку цену«. Пошто је одредио групу бораца да успостави везу са 2. четом и деловима Гуске чете кош су били изостали, штаб батаљона је са 1. четом и другом половином Руске чете продужио кретање у одређеном правцу. Заобилазећи Велики голи врх на гребену Дели Јована са југоисточне стране, штаб батаљона је у свитање избио на косу у непосредној близини немачких ровова.

После пријема заповести јединице 4. батаљона кренуле су у напад. У првом моменту борбе Немци су дело-

вали збуњено, али су се ускоро средили и жестоком ватром, уз подршку минобадача, зауставили тај напад. Што се борба даље одвијала Немци су све више појачавали ватру, а нарочито са бочних коса, после чега су извршили противнапад. Међутим, борци 4. батаљона су, са својим штабом батаљона на челу, храбро одбијали налете Немаца. У тим тешким тренуцима борбе погинуло је шест бораца, међу којима и Станислава Јакић из Доброг Села код Шавника, референт санитета батаљона, док је десетак бораца рањено, међу којима и Милан Лазић, политички комесар батаљона. У поновљеном нападу Немаца од експлозије мина тешко су рањени командант батаљона Јован Радун и његов заменик Ранко Костић Ива. Ситуација у 4. батаљону после избацивања из строја тројице чланова штаба батаљона осетно се компликовала. Једини члан тога штаба Милан Голубовић, помоћник политичког комесара батаљона, издао је наређење да се рањеници што пре извуку из борбе према друму Црнајка—Танда, а од заменика командира Руске чете Георгија Кавалјенка захтевао да са групом бораца штити извлачење батаљона из борбе. Поц њиховом ватреном заштитом батаљон се извукао. Том приликом је од тешке експлозије бомби смештених у торби Чилири Бина, Италијана из Трста, иначе борца 4. батаљона, дошло до његове погибије, док је истовремено Милан Лазић поново добио повреде од којих је остао потпуно слеп.

Око 13.00 часова 4. батаљон се са свим рањеницима извукао из борбе и пребацио западно од друма Црнајка—Танда. Нашавши се изван непосредне опасности, одмах су предузете мере за евакуацију рањеника. Политички комесар 1. чете Будимир Љешевић Трша је упућен са лаким рањеницима ка Вратима где је требало да ухвати везу са штабом 14. бригаде, док су за пренос тешких рањеника мобилисана сеоска кола.

У први сумрак 4. батаљон (без 2. чете и половине Руске) стигао је у заселак Милошевићи, где је сазнао од сељака да су Немци заузели Врата — једини колски пролаз између Великог и Малог крша. Стога је преко Малог крша организовано извлачење рањеника помоћу

носила и коноица које је трајало преко целе ноћи 8/9. октобра. Сутрадан, прикупивши и остале рањенике са Будимиром Љешевићем, овај део бораца 4. батаљона је стигао у село Велики Кривељ и ушао у састав бригаде. У протеклој борби 4. батаљон је нанео Немцима знатне губитке, али је и сам имао седам погинулих и преко 20 рањених бораца.^{438^}

У борбама на Дели Јовану и код Горњана Немци су имали преко 230 избачених из строја, а били су принуђени да део своје технике и моторизације униште на источним падинама Дели Јована и један део у повлачењу преко Рудне Главе и Доњег Милановца. Том приликом 14. бригада је имала 25 погинулих и око 70 рањених бораца и старешина.^{439;}

Борба на Дели Јовану према претрпљеним губицима и тежини спада међу најтеже до тада, поред осталог, и због тога што се из напада прешло у одбрану. Огроман терет, при томе, поднела је управо 14. бригада, а добрим делом и 9. НОУ бригада која је, ујутро 8. октобра, извршила снажан напад на немачке положаје.⁴⁴⁰⁾

После извлачења из борбе главнина 14. бригаде се прикупила на простору Врата—к. 711. Према наређењу штаба дивизије она је из тог рејона извршила покрет и преко Малог Кривеља стигла у Велики Кривељ 9. октобра око 17.00 часова, где су нешто касније увече стигли и остали делови 4. батаљона са рањеницима. У Великом Кривељу је извршена и извесна реорганизација јединица. Пети батаљон који је био у фази формирања, расформиран је, а његово људство попунило је 4. батаљон и остале јединице бригаде, док су његов командант, Милан Кајс Зоран, и политички комесар, Пет-

438) Реконструкција борби јединица 4. батаљона (1. чете и дела Руске чете) извршена је на основу казивања пуковника Милана Голубовића, који је тада био помоћник политичког комесара тога батаљона и лично руководио извлачењем батаљона из борбе. О борбама на Дели Јовану и на простору око Горњана види: 36 НОР, 1/13, док. 86 и 1/14, док. 46 и 91.

439) 36 НОР, 1/14, док. 46, Извештај штаба 14. НОУ бригаде од 18. октобра 1944. године.

440) 36 НОР, 1/14, док. 58 и 81; 36 НОР, 1/13, док. 170, Извештај штаба 7. бригаде од 14. октобра 1944. године. Према њему она тада није водила борбу на Дели Јовану.

ко Луковић, прекомандовани у 4. батаљон на исте дужности, а Ружица Ф. Плишић постављена за референта санитета тог батаљона.

У међувремену совјетске јединице су 5. октобра заузеле Жагубицу, а њихова 5. самостална стрељачка бригада искористила је заузетост немачких јединица у борбама против јединица совјетске 113. и 223. дивизије и 14. корпуса НОВЈ, па је, преко Петровца и Свилајнца, 10. октобра избила на Велику Мораву код Велике Плана, образовала мостобран на њеној левој обали и истовремено успоставила везу са јединицама 1. армијске групе НОВЈ.^{441^}

После извлачења 14. бригаде НОВЈ из борбе немачка колона, као побочница главнини 1. брдске дивизије која се тада извлачила преко Рудне Главе и Доњег Милановца, успела је да одбаци јединице 9. бригаде 23. НОУ дивизије од Горњана ка Крушару,^{442^} као и једну чету из рејона Врата и да до 14.30 часова 9. октобра угрози комуникацију Бор—Жагубица. Према наређењу штаба дивизије штаб 14. бригаде је 10. октобра са 1. батаљоном посео предео Крст, а са 2. батаљоном брдо Шишулејку^{443^} и у садејству са деловима совјетске 113. дивизије одбацио Немце. Они су били присиљени да се под борбом са 18. бригадом 25. НО дивизије повлаче преко Влаола и Јасикова.^{444J} Немци су били веома заинтересовани за извлачење својих снага комуникацијом Бор—Жагубица—Петровац. То потврђује и интензитет њихових активности како употребом Борбене групе »Витман«, тако и авијације. У току ноћи 8/9. октобра они су авионима морали дотурити муницију и храну главнини 1. брдске дивизије, а 11. октобра око 13.00 часова са два авиона бомбардовали су колону Црвене армије на друму Црни врх—Жагубица.^{445^}

441) Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945, књ. 2, стр. 301.

442) 36 НОР, 1/14, док. 81.

443) 36 НОР, 1/13, док. 87; Архив ВИИ, к. 1074, рег. бр. 33/2, Наређење штаба 14. НОУ бригаде од 9. октобра 1944. године.

444) 36 НОР, док. 100 и 101.

445) Иван Глигоријевић, Девета српска ударна бригада, стр. 198—199.

Према наређењу штаба 23. НОУ дивизије⁴⁴⁶⁾ све јединице 14. бригаде окупиле су се 11. октобра у рејону Великог Кривеља, а 7. и 9. бригаде у рејону Оштрелја и Бора припремивши се за покрет према Београду. То је уједно могло значити да су биле завршене борбе за ослобођење источне Србије.

Снажним ударима јединица 3. украјинског фронта са истока и североистока и дејствима јединица 14. корпуса НОВЈ из позадине немачке снаге на фронту Зајечар—Неготин—Дунав—Доњи Милановац претрпеле су тешке губитке. Под притиском јединица совјетске 113. дивизије и 25. НО дивизије немачке снаге су се повлачиле правцем Мајданпек—Кучево—Раброво, одакле су 13. октобра, уз прихват Борбене групе »Витман«, продужиле повлачење према Пожаревцу и Београду.

Пошто Армијска група »Милер«, услед раздвајања њених снага, није успела да организује фронт одбране на левој обали Велике Мораве, она је 13. октобра преформирана у 34. армијски корпус »Милер« и преузела одбрану мостобрана Краљево—Крагујевац са новим задатком.⁴⁴⁷⁾

Избијањем јединица НОВЈ и совјетских снага у Моравску долину, као и ослобођењем Ниша 14. октобра немачкој Групи армија »Е« био је дефинитивно пресечен пут за извлачење преко Београда.⁴⁴⁸⁾ Тиме су били створени повољни услови за ослобођење главног града.

Покретањем 23. НОУ дивизије у правцу Београда, 25. дивизије ка Пожаревцу и 45. дивизије према Великоморавској долини на територији источне Србије и даље су задржани партизански одреди: Књажевачки, Подгорски, Зајечарски, Неготински и Пожаревачки⁴⁴⁹⁾ са основним задатком ликвидирања остатака четничких и других непријатељских снага и обезбеђење нормалног

446) 36 НОР, 1/13, док. 102, 118 и 120.

447) 36 НОР, XII/4, док. 152, 157 и 168; »Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945«, књ. 2, страна 299—303 и 378.

448) О томе у наређењу Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 11. октобра 1944. године пише: »Пресечена је одступница немачких трупа са југа преко Србије на север.« (36 НОР, 1/13, док. 190).

449) 36 НОР, 1/14, док. 4 и Архив ВИИ, к. 1070, фасцикла 5.

рада команди подручја, команди места и народноослободилачке власти. У то време је била формирана корпусна војна област 14. корпуса НОВЈ, која је постепено преузимала све послове на територији Зајечар—Параћин—Пуприја и њој су били потчињени сви војнотеријални органи.

За заменика команданта 14. корпуса и уједно за команданта војне области корпуса постављен је пуковник Радован Петровић, до тада први заменик начелника Главног штаба Србије.^{450^}

Сви тешки рањеници и болесни борци 23. НОУ дивизије истога дана су упућени у Бор, а један део ових у Неготин. Лакши рањеници, међутим, остали су у дивизијској болници, коју је у току марша обезбећивала 7. бригада.^{451^}

450) Архив ВИИ, к. 181, рег. бр. 2/3 и к. 1068, рег. бр. 3/2, Допис и обавештење Главног штаба НОВ и ПО Србије од 11. септембра и 30. октобра 1944.

451) 36 НОР, 1/13, док. 102 и 123.